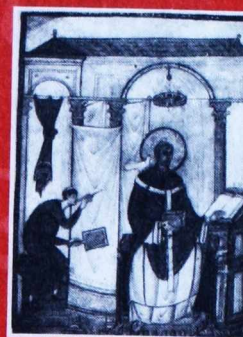
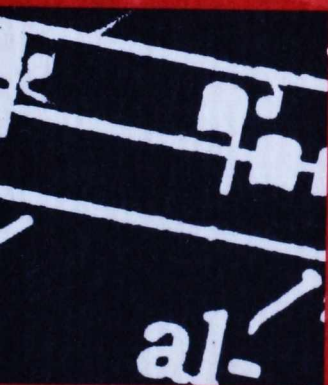

Tijdschrift voor gregoriaans

Themanummer: Triduum Sacrum

Het **TIJDSCHRIFT VOOR****GREGORIAANS** is een uitgave van de

Stichting Amici Cantus Gregoriani.

Het verschijnt driemaandelijks en richt zich op allen, die zich verbonden weten met het gregoriaans.

Kopij voor het volgende nummer dient **20 april** op het redactie-adres binnen te zijn. Inlichtingen, ook voor advertenties, bij de administratie.*Redactie:*Katrijn Kuypers, Arnoud Heerings,
Gerrit van Osch, Albert Koopmans
e-mail redactie:
tijdschrift@amicicantusgregoriani.nl*Administratie:*J. Kwast
Rijsenburgselaan 7
3972 EG Driebergen-Rijsenburg
e-mail administratie:
administratie@amicicantusgregoriani.nl*Bestuur van de Stichting A.C.G.:*A. Zielhorst, *voorzitter*
P. Horbach, *secretaris a.i.*
J. Kooij,, *penningmeester*
B. Lamers
B. Dicker*Adres secretaris:*Boshovensestraat 16
5561 AR Riethoven*website:*

www.amicicantusgregoriani.nl

Abonnementen:

Individueel abonnement:

per kalenderjaar € 28,=

Voor Belgische abonnees € 30,=,

Overig buitenland € 32,=

Koor (toezending per 3 st. per editie) € 50,=

Studenten: € 15,=

Postrekening 39586

Bankrekening 42.06.65.323

alle rekeningen t.n.v. penningmeester

Stichting Amici Cantus Gregoriani

te Culemborg

Voor abonnementen wende men zich tot de administratie.

Het abonnementsjaar is gelijk aan het kalenderjaar. Abonnementen kunnen op elk moment ingaan en lopen automatisch door, tenzij uiterlijk dertig dagen voor het einde van het kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd bij de administratie (zie hiervoor). U gelieve adreswijzigingen drie weken van te voren te melden eveneens bij de administratie, met opgave van oud en nieuw adres.

Vormgeving: Jacqueline Elemans, Egmond
aan den Hoef*Druk:* drukkerij Van Stiphout, Helmond

ISSN: 1380-9776

Sacrum Triduum, hoe het was, hoe het is geworden, hoe het ook zou kunnen

Controverses kunnen zich soms verrassend scherp aftekenen. Dat overkwam mij en anderen bij de voorbereiding van dit themanummer. Er bestaat huiver om bestaand en bewezen repertoire als het ware uiteen te halen en vervolgens weer als een nieuwe presentatie te brengen. Zo ook bij het concertante, buitenliturgisch brengen van gregoriaans repertoire.

Het idee voor dit themanummer ontstond in de boezem van de redactie naar aanleiding van het artikel van Schrama: laat actieve scholaleid(st)ers een programma bedenken voor een cantateviering waarbij de typering die Augustinus toepast op het sacrum triduum de rode lijn vormt. Dat programma kan geheel virtueel blijven of in werkelijkheid ook te beluisteren zijn. In het laatste geval zal het tijdschrift uiteraard dat programma ook aankondigen. Goed idee vindt de redactie in eerste instantie. Maar dan blijken binnen de boezem van de redactie toch meerdere hartslagen te kloppen, van positief ('doen we, proberen maar!') tot negatief ('kunstmatig!') en een tussenpositie van twijfel. We besluiten vanuit de tussenpositie tot een open vraagronde bij een vijftal scholae. Uitkomst: twee negatief, drie positief. En we besluiten de motieven van een afwijzende scholaleider op te nemen in FORUM; tevens vonden wij de scholaleidster die sceptisch stond tegenover ons idee, bereid om een reeds uitgevoerd programma, gebaseerd op 'onze' Goede Week, te laten plaatsen als een los staande vierde 'cantate'-variant.

Ondertussen hadden wij al de indruk dat het wijs zou zijn om een overzichtsartikel toe te voegen over de geschiedenis van het fenomeen 'Goede Week'. Tegelijk zou een impressie van andere dan 'Vaticaanse' tradities, bijvoorbeeld uit de Oud-Syrische en Milanese hoek, het plaatje completer kunnen maken. Tenslotte kwamen daar voor de broodnodige variatie nog kleinere bijdragen bij over de Stille Zaterdag en het Exsultet.

Ziedaar het resultaat: drie hoofdartikelen, vier varianten van cantatevieringen en drie impressies. En in de lucht hangt daar levensgroot de discussie rond dit alles:

Is de inbedding van het gregoriaans in het liturgische gebeuren zó innig dat het buitenliturgisch presenteren van dit repertoire altijd 'iets kunstmatigs' heeft?

Geldt dit ook als we bij het encadreren van gregoriaanse gezangen terug in de tijd gaan en/of buiten onze RK context en aansluiting zoeken bij niet-westerse christelijke tradities?

Wat is het onderscheid in deze tussen officiële, gewijde liturgische rituelen enerzijds en moderne, nieuw vormgegeven rituelen anderzijds?

En zo zijn er meer vragen te stellen.

Beste lezeres, lezer, stap gerust in de pen. De redactie biedt FORUM aan voor een levendige discussie. Want dat die discussie leeft, dat lijkt ons zeker.

GvO

Dit artikel behandelt de ontwikkeling van de paasviering vanaf de vroegchristelijke tijd tot nu. Het accent ligt op de oudste tijd en de middeleeuwen.

De viering van Pasen heeft zich ontwikkeld van één enkele viering naar een uitgewerkte liturgie van het Triduum Sacrum en de Goede Week. Augustinus (354-430) heeft vrijwel zeker al een fase hiervan gekend.

Met de Goede Vrijdag en de paaswake is hij zeker bekend geweest, al zullen die nog niet de vorm hebben gehad die ons vertrouwd is. In wezen is de viering van de werkelijke nacht van Pasen lange tijd achter de liturgische horizon verdwenen geweest, want het is nog niet zo lang geleden dat de paaswake in de morgen van Stille Zaterdag plaatsvond en een tamelijk marginaal gebeuren was.

Voor een jaarlijkse viering van het paasfeest bestaan duidelijke aanwijzingen vanaf het midden van de tweede eeuw, voornamelijk afkomstig uit Klein-Azië. Dat het feest daar in verschillende kerken op een vaste datum werd gevierd, zoals ook in de joodse kalender Pesach altijd op dezelfde datum valt, is bekend. Het was zelfs een probleem, dat zo groot was dat er bijna een kerkscheuring ontstond, die door het optreden van Ireneüs van Lyon (ca. 140 – ca. 202) voorkomen werd. De Kleinaziatische kerken vierden aan het einde van de tweede eeuw namelijk hun paasfeest op de 14e Nisan, in aansluiting bij de joodse kalender. Daardoor kon Pasen op een doordeweekse dag vallen. Degenen die dit gebruik volgden werden Quartadecimanen genoemd, mensen van de veertiende dag,

in het Latijn *quartadecima dies*. In Rome en ook elders verbond men Pasen met de zondag als de eerste dag van de week, in de vroege morgen waarvan Maria Magdalena bij het lege graf kwam en de eerste getuige van de verrijzenis werd.

De Kleinaziatische kerken legden niet zo zeer de nadruk op de verrijzenis als op het lijden van Christus, waardoor hier en daar, ook nog in later tijd, de gedachte kon ontstaan dat het woord *pascha* niet uit het Aramees afkomstig is, maar zou zijn afgeleid van het Griekse *paschein*, dat lijden betekent.

In de tweede en de derde eeuw was er één viering, die begon in de avond van de veertiende Nisan of op de vooravond van de zondag daarna. De maaltijd van de Heer werd aan het slot daarvan gehouden, dus in de zeer vroege morgen. Daarmee was al een zekere afstand genomen van de Joodse gebruiken, die voorschrijven dat het pesachmaal vóór middernacht geëindigd moet zijn. Aan de viering ging een vastenperiode vooraf, die een wisselende lengte kon hebben. Eén vastendag kwam voor, maar het konden er ook zes zijn.

In Klein-Azië en in Syrië zijn de duidelijkste aanwijzingen voor deze ontwikkeling te vinden. De nachtwake had in deze tijd hier al een tweefasenstructuur. De eerste fase was die van bedroefdheid om het lijden en sterven van Christus, de tweede die van het breken van het brood om Zijn dood – en daarmee ook Zijn opstanding – te verkondigen, totdat Hij

wederkomt. Dit zijn in feite drie elementen: sterven – verrijzen – wederkomst.

De eerste fase kende zeker lezingen uit de Tora en de profetische boeken van het Eerste Testament. De lezing over het slachten van het pesachlam, de uittocht uit Egypte en de doortocht door de Schelfzee (Exodus 12-14) was daar één van, misschien wel de belangrijkste. Het is daarom logisch dat deze thema's met de christelijke paasboodschap in verband gebracht werden en zelfs als voorafbeelden daarvan werden beschouwd.

Het Pasen van de Verrijzenis werd zo de vervulling van het Pasen van de Wet. Daarmee distantieerde de kerk zich in zekere zin al van haar Joodse wortels, wat vooral in de vierde eeuw zeer merkbaar werd.

Waar men een verbinding van Pasen en zondag voor ogen had, kon van een vaste datum, volgens welke kalender dan ook, uiteraard geen sprake zijn. Het Concilie van Nicea zag zich in 325 voor een netelige kwestie geplaatst. In korte tijd was de kerk van een onderdrukte minderheid geworden tot een belangrijke maatschappelijke factor. De keizer had in haar geen vijand meer, zoals dat enkele decennia geleden nog het geval was. Daarom zocht hij een nieuwe minderheid waartegen men zich kon afzetten: de Joden. Constantijn de Grote heeft zich in uiterst felle bewoordingen over het Jodendom uitgelaten in verband met het paasfeest. Het concilie zag enerzijds de verbinding tussen Pasen en Pesach, anderzijds ook die tussen de verrijzenis en de eerste dag van de week. Het kon geen uitspraak doen als: Pasen is de zondag die volgt op de 14de Nisan, want dan zou de kerk zich van de Joodse kalender

afhankelijk maken en bovendien zou dit tot een conflict met de machtige en invloedrijke keizer hebben geleid.

Daardoor kwam het tot de nog altijd geldende, ingewikkelde constructie dat Pasen de zondag is die volgt op de eerste volle maan na de lentenachtevening. Aangezien de Joodse maanden met de nieuwe maan begonnen, was het in de nacht van 14 op 15 Nisan, althans theoretisch, altijd volle maan, maar dat konden de concilievaders niet met name noemen.

Nu het paasfeest voor wat betreft het tijdstip van zijn Joodse herkomst was losgeraakt (of losgemaakt?) en ook de gedachte gemeengoed kon worden dat met de doortocht van Christus door het lijden en dood de Tora en de profeten vervuld waren, was de weg vrij voor een betrekkelijk snelle ontwikkeling van een meerdaagse viering.

In Jeruzalem, waar het lijden, sterven en verrijzen van de Messias plaats gevonden hadden en van waaruit ook de wederkomst kon worden verwacht, was aan het einde van de vierde eeuw al een uitgebreide paasviering ontstaan waarin de verschillende elementen over diverse plaatsen en tijdstippen waren verspreid. In de nachtwake stonden vooral de lezingen Genesis 1 (de schepping van hemel en aarde), Genesis 22 (over Abraham die zijn eerstgeboren zoon moet offeren), en Exodus 12-14 centraal, wat ook elders het geval was.

Daarbij werd de paasnacht ook tot de grote nacht voor de doop van diegenen die daarmee in Christus wedergeboren en door het nieuwe licht overstraald waren. Dat was ook de inhoudelijke verbinding tussen Pasen en de doop. De elementen van deze lezingen, de doopviering en de maaltijd van de Heer vor-

men nog altijd de hoofdbestanddelen van de paaswake. Over de precieze herkomst van de lichtritus, die zich daarnaast ook steeds verder ontwikkelde, is nog altijd betrekkelijk weinig met zekerheid bekend. Deze ritus is in alle tradities anders gestructureerd.

Toen zich een viering ontwikkelde die zich over meer dagen uitstreckte, lag een keuze voor de vrijdag, de zaterdag en de zondag voor de hand. Deze vormden wat Augustinus noemde: de allerheiligste drie dagen van de gekruisigde, begraven en opgestane Heer. Nooit spreekt hij echter over deze drie dagen als over het pascha. Dat is altijd de wake van zaterdag op zondag, die de kern van de gehele viering vormt.

In tegenstelling tot Ambrosius (ca. 339-397) kende Augustinus een bijzondere viering van Goede Vrijdag met daarin de plechtige lezing van het lijdensverhaal en een tamelijk uitvoerige homilie. Twee preken van Augustinus voor deze dag handelen over Psalm 22 (21), zodat het vermoeden bestaat dat deze psalm in de liturgie van de Goede Vrijdag heeft gefunctioneerd. De opening ervan *Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?* is bekend geworden als een van de woorden die Jezus aan het kruis heeft gesproken.

Al spoedig heeft men de hele week vóór Pasen een bijzonder karakter willen geven. Egeria, die aan het einde van de vierde eeuw verslag gedaan heeft van haar pelgrimstocht en de gebruiken die zij in Jeruzalem leerde kennen, spreekt duidelijk van een pascha-week waarmee zij datgene bedoelt wat wij de Goede Week noemen.

De gebruiken ontwikkelen zich in de verschillende plaatselijke tradities in een richting die als 'eenheid in verscheiden-

heid' kan worden aangeduid, al zijn er ook belangrijke overeenkomsten. In het Rome van Leo de Grote wordt de passie ook op de zondag, de woensdag en de vrijdag vóór Pasen gelezen. De donderdag staat vooral in het teken van het verraad door Judas en de instelling van de eucharistie.

Vanaf het begin van de vijfde eeuw wordt de nachtwake, die daarvoor nog de gehele nacht tot zonsopgang duurde, hier en daar al verkort. Het einde ervan valt dan vóór middernacht. De paasvigilie wordt in Rome al in de zesde eeuw niet meer als de kern van het feest beschouwd, maar als een onderdeel van de liturgie van paaszaterdag, waarbij een zelfstandige viering op de zondagmorgen tot ontwikkeling komt. Wanneer we in de achtste eeuw zijn gekomen, zien we een verschuiving van de oorspronkelijk nachtelijke viering naar de middaguren van de zaterdag. Het tijdstip waarop de viering begint, wordt geleidelijk steeds vroeger. De structuur blijft echter gelijk: lichtritus – lezingendienst – doopviering – eucharistie. Wanneer daarbij ook nog de verplichting wordt ingescherpt dat men de eucharistie moet vieren vóór het nuttigen van enig ander voedsel, komt de aanvang van de viering zelfs in de morgen te liggen.

Daarmee is de desintegratie van het paastridium een feit geworden. Als Triduum Sacrum geldt nu niet meer vrijdag-zaterdag-zondag, maar Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Stille Zaterdag. Ook de oorspronkelijke symboliek van de achtdaagse viering van het octaaf van Pasen verdwijnt daarmee. Men viert niet langer Pasen van de eerste en tegelijk achtste dag, de zondag, tot op de tweede achtste dag, maar van zondag tot zaterdag. Door de maatschappelijke omstandigheden, die een hele feestelijke week

steeds minder toelaten, schrompelt de paasweek ineen en wordt de vormgeving ervan een min of meer theoretische zaak. Doordat de kinderdoop die van volwassenen meer en meer vervangt, verliest de paasnacht haar karakter van de doopnacht, ook al blijven de aanwijzingen en de teksten hiervoor wel in de liturgische boeken behouden. Het doopwater kan dan ook steeds meer tot wijwater worden, dat door de gelovigen mee naar huis wordt genomen voor persoonlijke devotie.

De lichtritus van de paasnacht verliest vanzelf zijn betekenis wanneer de viering naar de middag of ochtend wordt verplaatst. Daardoor treedt in de paasnacht nog altijd het merkwaardige verschijnsel op dat het binnendragen van het licht en de verlichting van het gehele kerkgebouw van elkaar gescheiden zijn.

Aan de viering worden bovendien nog de vespers toegevoegd, die oorspronkelijk ook een lichtritus omvatten, maar deze verloren, daar een dergelijke ritus geen zin meer zou hebben. De toevoeging van de vespers in plaats van de lauden verraaft dat de viering al in de middag begon. Vastgesteld kan worden dat de plaats van dit verkorte getijdengebed in de dienst niet overal dezelfde is geweest. In sommige oude bronnen worden de vespers geplaatst tussen de doopviering en de eucharistie. In andere ziet men de uit slechts twee onderdelen - psalm 117 en de Lofzang van Maria - bestaande vespers na of tijdens de communie optreden.

Wanneer de viering van Witte Donderdag tot volle ontwikkeling is gekomen, krijgt deze een geheel eigen karakter. Daardoor wordt de instelling van de eucharistie als het ware van de rest van de paasviering onderscheiden en zelfs gescheiden. Dit laat ook de verzelfstan-

diging van het bewaren van het eucharistische brood toe, zodat zich een plechtige processie en een verering van de geconsecreerde hostie na de eigenlijke viering kan ontwikkelen.

In de latere middeleeuwen werd de verplichting tot de paascommunie, die voor velen de enige deelneming aan de heilige geheimen in het gehele jaar betekende, van steeds groter belang. Daarom werd gelegenheid geboden om ook op de Goede Vrijdag, die vanouds met de Paaszaterdag geen eucharistieviering kent, te communiceren. Een van de eucharistische liturgie afgeleide communieritus in de namiddagdienst was hiervan het resultaat.

Een volledige beschrijving van de gehele liturgie van het Triduum Sacrum valt buiten het bestek van dit korte artikel. Wel kan één duidelijke conclusie worden getrokken. De liturgie van het Triduum wordt vanaf de vroege middeleeuwen gekenmerkt door een desintegratieproces dat merkwaardig genoeg een gevolg is van de wordingsgeschiedenis van deze liturgie. Vanaf het moment dat de paasviering zich gaat uitstrekken over meer dagen, welke ontwikkeling al zeer vroeg in de geschiedenis inzet, komen de onderdelen waarin de oorspronkelijke eenheid uiteenvalt, steeds verder uiteen te liggen, zowel naar de vorm als naar de inhoud. Daarmee heeft de katholieke liturgie nog altijd te kampen, ook al zijn er na en zelfs al enige tijd vóór het Tweede Vaticaanse Concilie loffelijke pogingen gedaan om de eenheid te herstellen. Men kan zich afvragen of de Witte Donderdag niet al te zelfstandig is geworden en of de viering op de avond daarvan niet te zeer van de Goede Vrijdag is gescheiden. De lezingen die het Missaal van 1970 voor de Goede Vrijdag

geeft, zouden hiervan wel eens een duidelijk teken kunnen zijn, aangezien deze primair gaan over de Verlosser in plaats van over de Verlossing. Of de paaswake inderdaad een adequate vorm heeft gekregen, daarover valt nog altijd te discussiëren. Maar het is zonder meer een positieve ontwikkeling te noemen dat overal deze viering het karakter van een nachtelijke vigilieviering heeft teruggekregen. De merkwaardige verdeling van de elementen van de lichtritus geeft in dezen nog altijd te denken. Dat de zondagsviering een zelfstandig onderdeel is gebleven en in wezen naar de inhoud niet met de voorafgaande dagen is ver-

bonden, zou ook iets zijn om verder te doordenken. Gelukkig is de paaswake als doopnacht hersteld, nu er weer meer (jong)volwassenen, die het geloof hebben gevonden, bewust gedoopt worden na de belijdenis van hun geloof.

Liturgie is altijd mensenwerk, dat spreekt haast vanzelf. Daarom is zij ook altijd in ontwikkeling en moet zij zich oriënteren op de traditie en tegelijk op de eisen die de veranderingen in kerk en samenleving stellen. De liturgie van het Sacrum Triduum is daarvan in haar historische veelvormigheid een sprekend bewijs.

Koenraad Ouwens (1953) is priester in de Oudkatholieke Kerk van Nederland en doceert liturgiewetenschap aan het Oudkatholiek Seminarie bij de Universiteit Utrecht en aan de Universiteit van Bern (Zwitserland). Hij was redacteur van het Oudkatholiek Gezangboek (1990) en het Oudkatholiek Kerkboek (1993). Daarnaast publiceerde hij boeken en artikelen op het gebied van kerkmuziek en liturgie, vooral de katholieke liturgie van de zeventiende en achttiende eeuw.

twee brieven aan Januarius

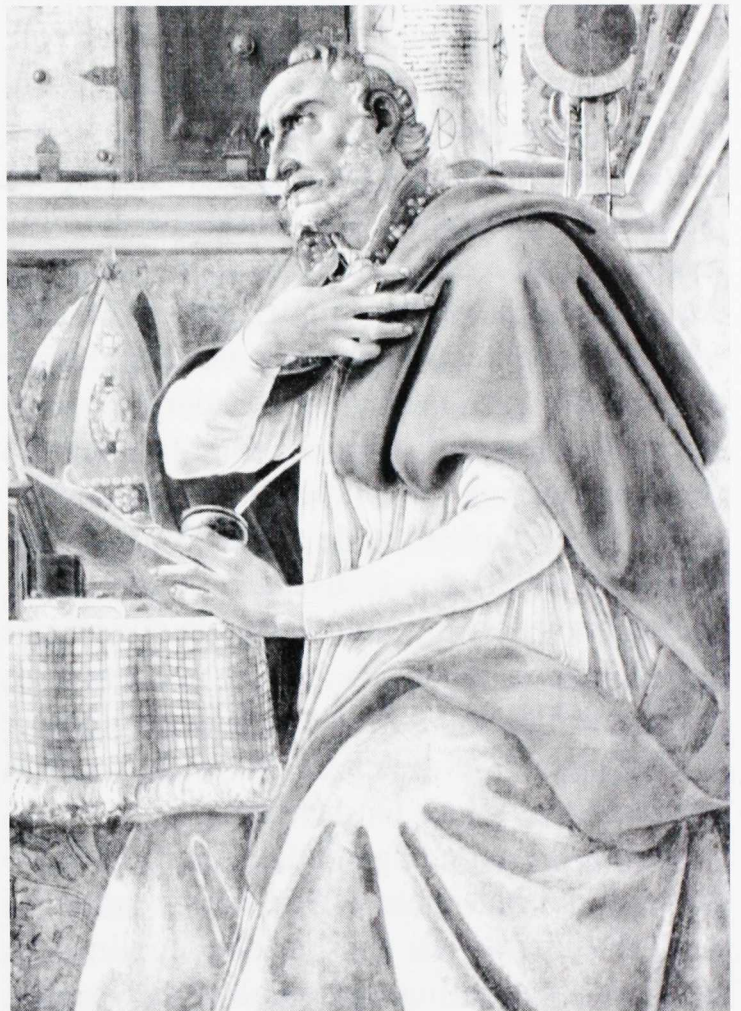
Van verschillende belangrijke auteurs uit de christelijke oudheid bleef een groot gedeelte van hun correspondentie bewaard, onder anderen van Augustinus (354-430). Zo blijkt hij twee brieven te hebben geschreven, bestemd voor een zekere Januarius. Deze stuurde Augustinus rond 400 het verzoek in te gaan op vragen over liturgische gebruiken in en rond de Goede Week. Januarius komt in Augustinus' antwoord naar voren als een ontwikkelde leek met een lichte neiging tot scrupuleusheid.

Van verschillende belangrijke auteurs uit de christelijke oudheid bleef een groot gedeelte van hun correspondentie bewaard, onder anderen van Augustinus (354-430). Zo blijkt hij twee brieven te hebben geschreven, bestemd voor een zekere Januarius. Deze stuurde Augustinus rond 400 het verzoek in te gaan op vragen over liturgische gebruiken in en rond de Goede Week. Januarius komt in Augustinus' antwoord naar voren als een ontwikkelde leek met een lichte neiging tot scrupuleusheid.

Brief 54 gaat vooral over Witte Donderdag en laat een meer praktische benadering zien. De veel langere Brief 55 gaat over Goede Vrijdag, Paaszaterdag en Pasen en over de tijd voor en na Pasen. In deze brief zijn Augustinus' beschouwingen vooral van theologische aard.

Vasten en baden op Witte Donderdag

Het vasten was een vorm van boete die moest leiden tot inkeer. Vasten hoorde bij de gebruiken van het vroege christendom. In de tijd van Augustinus werd er met name door vrome gelovigen, door het jaar heen op de woensdagen en vrijdagen gevast, en ook wel op de zaterdagen. Vasten betekende dat men zich onthield van vlees en sterke drank en slechts één maaltijd per dag gebruikte die men meestal rond drie uur in de middag tot

Augustinus, door S. Botticelli

zich nam. Degenen die vastten, vermeden een bezoek aan het badhuis om er een bad te nemen. De sfeer in het badhuis werd niet in overeenstemming geacht met de ernst van het vasten. Aan het vasten was immers ook toelag op het gebed gekoppeld.

In de Veertigdagentijd werd er door iedere gelovige elke dag gevast behalve op de zon-

dagen, terwijl het op de donderdagen de gelovigen werd toegestaan om een bad te nemen en het vasten te onderbreken. Maar degenen die zich voorbereidden op het Doopsel moesten gedurende de hele Veertigdagentijd vasten en al die tijd een bad ontberen. Zij konden echter wel baden op Witte Donderdag teneinde tijdens de Paaswake, wanneer ze gedoopt werden, fris voor de dag te kunnen komen. Op de eerste twee dagen van het *Triduum paschale*, Goede Vrijdag en Paaszaterdag, werd er door iedereen een streng vasten onderhouden. Witte Donderdag behoorde niet tot het *Triduum paschale* maar tot de Veertigdagentijd.

In sommige gebieden waar het christenvolk zeer vroom en talrijk was, werd op Witte Donderdag tweemaal de eucharistie gevierd: 's morgens en 's avonds. Maar in de meeste gebieden 's avonds. De eucharistie in de morgen was bestemd voor degenen die op die dag hun vasten wilden onderbreken om dan een bad te kunnen nemen; in de avond voor degenen die het vasten wilden onderhouden.

Januarius vraagt of de eucharistie, als het om de avondviering op Witte Donderdag gaat, plaats moet hebben na de maaltijd, omdat de Schrift verhaalt dat Jesus na de maaltijd de eucharistie heeft ingesteld. Augustinus brengt daar tegen in dat alom de eerbiedwaardige gewoonte bestaat om de eucharistie nuchter te ontvangen. Dat betekent dat je de maaltijd pas kunt gebruiken na de viering van de eucharistie. De bisschop vindt de eerbiedwaardigheid van het nuchter zijn een doorslaggevend argument. Hij schrijft die regeling toe aan een mondelinge apostolische traditie, want de Heer Jesus zelf heeft er geen voorschrift over gegeven. Niemand is dus verplicht om op Witte Donderdag de eucharistie te ontvangen na de maaltijd. En niemand hoeft te denken dat hij zijn vroomheid voedt door op dit punt het evangelie te imiteren.

Augustinus vindt het zinniger na te denken over het tijdstip waarop er zoveel mogelijk mensen samen aan de viering kunnen deelnemen. Hier blijkt zijn pastorale houding. Hij bepleit daarom de viering in de namiddag te

laten doorgaan, na de maaltijd om drie uur, zodat zowel zij er aan kunnen deelnemen die op Witte Donderdag hun vasten willen onderhouden als zij die hun vasten willen onderbreken.

De gewoonte om juist op Witte Donderdag niet te vasten verklaart Augustinus door haar te koppelen aan de gewoonte van de gelovigen om in de Veertigdagentijd elke donderdag een bad te nemen. Omdat de doopleerlingen dat op geen enkele andere dag in de Veertigdagentijd dan op Witte Donderdag kunnen doen, voelen de overige gelovigen zich onbezwaard op die dag hun vasten te onderbreken en een bad te nemen. Maar het is natuurlijk evenzeer toegestaan om op Witte Donderdag door te gaan met het vasten.

Paaszaterdag: van sabbat naar zondag

Als Augustinus de status van Paaszaterdag gaat uitleggen (Brief 55, par. 16-23), bespreekt hij twee vormen van rust: die van de sabbat en die van de zondag. Paaszaterdag, dag waarop Jesus' grafrust wordt herdacht, laat de gelovige delen in de overgang van de ene vorm van rust naar de andere.¹

Op de sabbat wordt de rust van de zevende dag gevierd, het uitrusten van God vanwege het gedane scheppingswerk, het uitrusten van de mens vanwege gedane arbeid. Het is rust door ledig te zijn. De zondag is in de zevendaagse week tevens de eerste dag van de week. Als toekomst heeft de christen de eeuwige rust in het verschiet, de rust die niet meer voorbijgaat en waarin de mens in zijn rust niet ledig maar actief zal zijn door God te loven. Daarvan is de zondag als achtste dag, als dag na de sabbat, het beeld. De zondag verwijst naar de geestelijke rust die nog moet komen. De verwijzing naar die tweede, de eeuwige, rust vindt men al in het Oude Testament, namelijk in de tien geboden. Het gebod om de sabbat te onderhouden is het derde gebod van de tien. Het eerste gaat over de Vader, het tweede over de Zoon als de Naam van God, het derde over de Heilige Geest als Gods Liefde die de liefde als gave in onze harten uitstort. Ofschoon wij de rust

te allen tijde beminnen, vinden we haar alleen in de liefde, in de Heilige Geest. Door 'Heilig' komt Augustinus op de geestelijke betekenis van het derde gebod waarin staat dat de dag des Heren 'geheiligd' moet worden. Van alle tien geboden is alleen het derde gebod bedoeld om op geestelijke wijze nageleefd te worden. Want de definitieve rust is er nog niet; die moet nog komen. En daarvoor heeft de mens de Heilige Geest nodig. De verrijzenis van de Heer is de eeuwige rust. Voor de christen is de zondag tot de dag des Heren verklaard om naar de verrijzenis en de eeuwige rust te verwijzen.

Ook de achtste dag als symbool van de verrijzenis werd, volgens Augustinus, al in het Oude Testament voorzgd. Want sommige psalmen dragen het opschrift 'Op de wijze van de Achtste'. En Prediker zegt: 'Beleg je bezit in zeven of acht zaken' (11,2). Ook werden bij de Joden op de achtste dag de pasgeboren jongetjes besneden. En voor de kerkvader is de besnijdenis een voorafbeelding van de verrijzenis.

Het hart van de liturgie

De viering van het Paasmysterie wordt vanouds beschouwd als het hart van de christelijke liturgie. Dankzij Hieronymus weet Augustinus dat *pascha* van oorsprong een Hebreeuws woord is dat *transitus* of 'overgang' betekent: Jesus' overgang van dood naar leven, van deze wereld naar zijn hemelse Vader (Joh 13,1). Het is opvallend dat Augustinus de term *Passio Domini*, door Januarius gebezigd, in zijn antwoord niet herneemt maar bijna voortdurend spreekt van *Pascha Domini* of *Transitus*. In Augustinus' begrip van het Paasmysterie als overgang bestaat er een perfecte balans tussen lijden en verrijzenis. Het zijn Jesus' lijden en verrijzenis die voor de gelovigen de overgang van de dood naar het nieuwe leven bevestigen.

De kerk in Augustinus' tijd kent bovendien gedenkdagen, bijvoorbeeld Kerstmis en Epifanie, maar ook speciale dagen waarop de martelaren worden herdacht zoals Johannes de Doper, Stefanus, Petrus en Paulus, de

Onnozele Kinderen, de Makkabeese broeders, de Afrikaanse, Romeinse en Spaanse martelaren. Hun verering geschiedt vooral in het navolgen van hun christelijke deugden. De eer aan een martelaar bewezen is in feite eredienst aan Christus. Augustinus heeft in de jaren 392-401 een belangrijke rol gespeeld in de verandering van de beleving van de martelaren- en dodencultus die in Afrika werd gepraktiseerd. Hij preekte tegen de dodenmalen die in de kerk plaats vonden. Dit gebruik werd definitief verboden. Volgens de kerkvader is niet het voeden van doden belangrijk en nodig, maar van levenden: geef je aalmoes dus aan de armen.

Kerstmis en Pasen

Januarius vraagt waarom de dag van het lijden van de Heer (*Passio Domini*) niet op een vaste datum wordt gevierd zoals Kerstmis. Kerstmis heeft immers in 25 december een vaste datum op een jaarlijks verschuivende weekdag. Het onderscheid tussen Kerstmis en Pasen ligt, wat de kalender betreft, in het niet of wel vallen op een vaste dag in de week. Voor Pasen is dat altijd de zondag.

Augustinus maakt duidelijk dat Kerstmis geen *sacramentum* is maar een gedachtenisviering. Door Kerstmis te vieren roepen de christenen het historische feit van Jesus' geboorte in gedachten. De kerk eert daarmee de dag waarop de Verlosser zich verwaardigde de menselijke natuur aan te nemen, in de wereld te komen en zich te openbaren aan joden en heidenen. Kerstmis wordt echter niet *in sacramento* gevierd. *In sacramento* wil zeggen dat door de viering het feestelijke feit behalve herdacht bovendien geactualiseerd wordt. Het Paasfeest is wel een *sacramentum*. Het betekent de transitus, de overgang van dood naar leven, en stelt die ook tegenwoordig. Daarbij speelt het drietal deugden geloof, hoop en liefde een beslissende rol. Augustinus legt een bijzondere nadruk op de noodzakelijke betrokkenheid van deze drie deugden om met vrucht te kunnen deelnemen aan het *Triduum paschale*: Goede Vrijdag, Paaszaterdag en Pasen.

Het Triduum paschale

Pasen als *sacramentum* oefent zijn betekende functie uit door de Paasviering. Door de viering van een feest als een *sacramentum* wordt iets geschonken en komt iets tegenwoordig dat heilig en heiligend is. Dus in zo'n viering gedenkt men niet alleen het heilige, maar komt het heilig tevens tegenwoordig. En omdat het heilige op de vierende gelovigen is betrokken, is het heilige voor de gelovigen tevens heiligend. De betekenende kracht van de *sacramenta* is heiligend.

De inhoud van het *sacramentum paschale*, van de viering van Pasen, is de overgang van dood naar leven. Die overgang is eens door Jesus Christus voltrokken. Hij heeft door zijn eigen overgang aan de mensheid de overgang van iedere mens van dood naar leven gebodschapt en verduidelijkt. Jesus heeft door zijn eigen overgang van lijden en dood naar het leven, ook voor de mensheid die overgang geheiligd. De gelovigen voltrekken haar samen met Hem in het vieren van het Paasfeest. Voor de gelovigen geschiedt het vieren van Pasen dus *in sacramento*.

Welk concreet gegeven maakt nu dat de viering van de overgang van dood naar leven een *sacramentum* wordt, een heilig en heiligend teken? Het sacramentele gehalte ligt in het verwijzende karakter van de drie heilige dagen: Goede Vrijdag, Paaszaterdag en Pasen. Want niet alleen kruis en verrijzenis maar ook al het overige wat er van de gestorven en verrezen Heer in het evangelie wordt getuigd, heeft volgens Augustinus een betekende kracht, ook 's Heren grafrust. De drie heilige dagen zijn dus samen *sacramentum*. Als één groot *sacramentum* verwijzen zij naar de gekruisigde, de begraven en de verrezen Heer. Zo vieren de christenen het Pascha gedurende drie dagen, terwijl de joden het Pascha op één dag vieren.

Liefde, geloof en hoop

Het met vrucht deelnemen aan het liturgische hoogtij van het *Triduum paschale* acht de bisschop niet mogelijk zonder de deugden van geloof, hoop en liefde. Het zijn de drie

'goddelijke' deugden, deugden die de mens niet zelf kan verwerven maar van God moet ontvangen. Augustinus wijdt aan deze deugden steeds een bijzondere aandacht. Zo schreef hij rond 421 een uitleg van de geloofsbelijdenis en noemde dat werk: 'Over geloof, hoop en liefde'. Dit drietal wordt in Brief 55 voor het eerst genoemd in par.3 om daarna regelmatig terug te keren (par. 3-5, 17, 24-26). De goddelijke deugden zijn nodig om met vrucht deel te nemen aan de verrijzenis als de overgang van het oude naar het nieuwe leven. Vooral aan de hand van de apostel Paulus legt Augustinus uit wat er onder die overgang wordt verstaan.

Zo'n uitleg is volgens hem geen luxe, want ofschoon men de Schriftteksten kent, en ze bovendien regelmatig worden voorgelezen en gehoord, begrijpt men nog niet meteen waar ze naar verwijzen. Zo bestaat er de misvatting dat de verrijzenis ooit heeft plaats gehad in het verleden en dat we die daarom nu niet meer te verwachten hebben. Maar neen, de verrijzenis duurt voort en zij gebeurt in de gelovigen door hun geloof, hoop en liefde.

Door zijn geloof in Jesus Christus is de christen reeds vol van het licht van het nieuwe leven, ofschoon hij nog niet toe is aan het schouwen van de eeuwige heerlijkheid. Het geloof voert hem slechts dan tot het leven, indien de liefde de oude mens in hem doet sterven. Het geloof is noodzakelijk gericht op de toekomstige voltooiing. En dat gebeurt door de hoop. Het is de hoop die hem draagt, de komende Heer der heerlijkheid tegemoet.

De betekenis van het kruis maakt de gelovige waar in het leven nu, terwijl hij door geloof en hoop datgene verkrijgt dat wordt aangegeven door het graf en de verrijzenis. De overgang van de vrijdag van deze wereld (zonde en dood) naar de zaterdag (sabbat) van de grafrust en vervolgens naar de altijd-durende glorievolle zondag van de toekomstige verrijzenis vindt sacramenteel (dus geactualiseerd) plaats tijdens het *sacramentum paschale*.

Door het *sacramentum paschale* ontvangen de gelovigen de overgang als een gave. Die

gave dienen zij te verinnerlijken, in hun hart op te nemen. Dat geschiedt allereerst door de liefde, en vervolgens door het geloof en de hoop, in deze volgorde. Geloof en hoop hebben betrekking op Paaszaterdag en Pasen, op graf en verrijzenis.

Pasen, Paaszaterdag, Goede Vrijdag

Pasen is de derde dag van het Triduum. Het is de dag van de hoop, de dag van de verrijzenis. Christus is het hoofd van het lichaam dat de kerk is. Waarheen het hoofd is voorgegaan, daarheen is ook het lichaam op weg. De derde dag is belofte en onderpand van de verrijzenis, van leven in heerlijkheid, van heilige en eeuwige rust. Die dag is vrij van alle last en moeite. Door hun hoop richten de christenen zich op de derde dag. De hoop op de derde dag is de grond van hun vreugde en van hun geduld in moeilijkheden.

De tweede dag is Paaszaterdag, de dag van het geloof. Het is de dag van het graf. Het graf is de laatste consequentie van Jesus' dood. Het graf ligt in de schaduw van het kruis. Maar onder dit duister gaat reeds Christus' overwinning over dood en zonde verborgen. Over dit duister lichten reeds de stralen van de zon van Pasen. Paaszaterdag is dus enerzijds getekend door duisternis en anderzijds door klaarheid, door kruis en verrijzenis. Paaszaterdag als dag van het graf is daardoor teken van de overgang. De situatie

van de christenen op hun pelgrimstocht is de situatie getekend door het geloof. Het is de situatie van het al-reeds en het nog-niet. Zij zijn nog niet opgewekt, maar in geloof zijn zij al reeds opgewekt. Het gestorven en verborgen leven met Christus (Kol 3,3) geschiedt juist in het geloof, en het nieuwe leven begint in het geloof.

En hoe zit het met de liefde? Die wordt betrokken op Goede Vrijdag, de eerste dag van het Triduum. Goede Vrijdag is de dag van de kruisdood. Het kruis voltrekken de gelovigen in dit leven hier op aarde. Het kruis kan alleen in liefde worden beleefd, zoals dit leven alleen in liefde positief kan worden geleefd. De beleving van graf en verrijzenis geschiedt in geloof en hoop, maar de beleving van de voorafgaande dag, Goede Vrijdag, geschiedt in liefde. Zo is de gelovige al met Christus gekruisigd, aan de zonde gestorven en gedood. Dagelijks sterven we een nieuwe dood in onze strijd tegen de zonde. Als het om Goede Vrijdag gaat, legt Augustinus uit wat de lengte en breedte, de hoogte en diepte van het kruis betekenen. Met name de diepte betekent: wees in de liefde geworteld. De liefde stimuleert ons om het kruis te dragen. Liefde maakt ons één met de liefde van Hem die voor allen werd gekruisigd. Die liefde zal niet eindigen: in dit leven is ze vol moeite, in het toekomstige is ze vol zaligheid.

BRON

Augustinus brieven aan Januarius/ (54 en 55), vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Ben Bongers, Joost van Neer, Martijn Schrama en Anke Tigchelaar. Budel, Damon, 2009, 176 pp. (Ned. vertaling en Latijnse tekst).

NOOT

¹ Zie ook: De stad van God XXII, 30.

Dr. Martijn Schrama o.s.a. (1944) doceerde tot 1979 patristiek in Amsterdam en Utrecht. Hij is verbonden aan het Augustijns Instituut te Eindhoven.

Eén van de meest boeiende aspecten van de liturgische tradities van de eerste vier à vijf eeuwen van het christendom is hun veelvormigheid. Dit artikel gaat over de vroegchristelijke liturgie, en met name de liturgie in streken waar Syrisch werd gesproken.

Over een aantal zaken die het geloof betroffen, waren de christenen – althans de orthodoxe christenen die de inhoud van de klassieke geloofsbelijdenissen en de besluiten van de oecumenische concilies (Nicea; Constantinopel; Efese; Chalcedon) onderschreven – het met elkaar eens. Zij waren bovendien allemaal vertrouwd met de meest centrale christelijke liturgische rituelen, zoals de doop en de eucharistieviering. Tegelijkertijd bestonden er tussen de kerken uit de verschillende regio's van het immense Romeinse Rijk – waarbinnen het christendom wortel schoot en tot bloei kwam – op het punt van de liturgie aanzienlijke locale verschillen. Die verschillen verklaren voor een belangrijk deel de veelkleurigheid van de latere oosterse en westerse ritussen.

De veelvormigheid van de vroegchristelijke liturgische tradities blijkt met name uit de soms sterk uiteenlopende manieren waarop verschillende kerken in de vierde en de vijfde eeuw vorm gaven aan het liturgisch jaar. Een treffend voorbeeld daarvan is het feest van Epifanie, de Openbaring van de Heer, op 6 januari. Sommige kerken (Klein-Azië, maar ook Gallië) vierden op die dag de doop van Jezus in de Jordaan, een traditie die in de meeste oosterse kerken, met uitzondering van de Armeense, is voortgezet. In Jerusalem werd op 6 januari de geboorte van Christus gevierd (zoals nog steeds gebruikelijk is in de Armeense kerk). De kerken van Noord-Afrika (Augustinus) en Rome stelden de dag in het teken van de openbaring van het goddelijk licht aan de drie magiërs, de drie wijzen uit het oosten!

Het beeld dat de viering van het paasfeest en

de paascyclus in de verschillende locale kerken uit vierde en de vijfde eeuw oplevert, is wat minder gevarieerd. Pasen is het oudste christelijke feest en de geschiedenis van dat feest gaat terug tot de beginperiode van het christendom. In de vierde eeuw waren de belangrijkste conflicten over dat feest – met name over de paasdatum – uitgevochten. Tijdens het concilie van Nicea werd besloten dat de paasdatum samen zou vallen met de eerste zondag na de eerste volle maan van het voorjaar. Verder werd in het midden van de vierde eeuw de paaszondag overal voorafgegaan door een 'Goede Week' (Lijdensweek) en een periode van veertig dagen. Gedurende die Veertigdagentijd bereidden de catechumenen die besloten hadden om toe te treden tot de kerk, zich voor op de doop in de paasnacht. In de week na Pasen werden de pasgedoopten (dieper) ingewijd in de mysteriën van doop en eucharistie (die ze al aan den lijve hadden ondergaan). Overal ook volgde op de paaszondag, een vreugdetijd van vijftig dagen, de zogenaamde Pentekoste. Vrijwel overal werd die afgesloten met de gedachte-nis van de komst van Geest op de vijftigste dag.

Dat alles betekende echter niet dat Pasen in alle kerken en regio's op dezelfde wijze werd gevierd. De geschriften van Augustinus – met name diens preken – geven ons een levendig beeld van de liturgische rituelen in de kerk van Hippo. Maar Hippo was natuurlijk niet Alexandrië en evenmin Jerusalem of Constantinopel. Op zijn minst in de grote steden kende men eigen locale tradities die verbonden waren met het eigen karakter en de eigen geschiedenis van elk van de kerken. Ik wil

dat illustreren aan de hand van twee voorbeelden. Het eerste voorbeeld ontleen ik aan enkele Syrischtalige christengemeenschappen ten oosten van Antiochië, namelijk die van Edessa en Nisibis (Urfa en Nusaybin in Turkije). Deze gemeenschappen vormden de bakermat van de latere Syrische kerken (die wij op dit moment tegenkomen in Syrië, Libanon, Irak, India, maar ook dichterbij op verschillende plaatsen in Nederland, met name in Twente). Als tweede voorbeeld heb ik de kerk van Jerusalem gekozen die in de vierde eeuw een belangrijk pelgrimscentrum werd omdat Jezus er de laatste dagen van zijn leven had doorgebracht, er was gekruisigd en verreezen.

Om deze locale paastradities goed te kunnen plaatsen en begrijpen, is het van belang eerst in het kort een globaal beeld te schetsen van de ontstaansgeschiedenis van het vroegchristelijke paasfeest en de ontwikkeling daarvan in de tweede en de derde eeuw van de christelijke jaartelling. Dit is des te belangrijker omdat dit beeld maar gedeeltelijk overeenkomt met de associaties die bij de meeste christenen (en niet-christenen) worden opgeroepen wanneer zij het woord 'Pasen' horen.

De ontstaansgeschiedenis van het vroegchristelijke paasfeest.

Wanneer wij een globaal beeld willen schetsen van de ontwikkeling van het paasfeest in het vroege christendom, is het van belang te beginnen bij de oudste vorm die dit feest heeft gekend en die in een aantal oosterse kerken tot in de derde en waarschijnlijk zelfs tot in de vierde eeuw gangbaar is geweest (Rouwhorst, 2003). Dit feest werd niet gevierd op een zondag en evenmin op een andere vaste dag van de week, maar in de nacht van de veertiende op de vijftiende dag van de maand Nisan. Het was de nacht waarin de joden hun Pesachmaal, hun paasmaal, hielden en de bevrijding uit Egypte herdachten. De eerste christenen waren joden en het lag dus voor de hand dat zij, net al de andere joden, dat feest vierden, zij het dan wel dat zij

vrij snel aan het feest een eigen, christelijke, invulling begonnen te geven. Deze invulling was sterk bepaald door het historische gegeven dat Jezus vlak voor het begin van het joodse paasfeest was gekruisigd (zoals expliciet wordt verondersteld door het evangelie van Johannes).

Aan de hand van enkele bronnen, onder andere enkele passages uit de Kerkgeschiedenis van Eusebius van Caesarea en een preek van Melito van Sardes (midden 2^e eeuw na Christus, in het westen van het huidige Turkije) kunnen wij ons enigszins een voorstelling maken van deze oudste vorm van het paasfeest. Vermoedelijk ving de viering bij zonsondergang aan, op het moment dat de joden aan het pesachmaal begonnen. De christenen aten niet, maar brachten een groot deel van de nacht vastend en wakend door. Ondertussen werd ook uit de Bijbel gelezen, met name uit Exodus 12 waarin wordt beschreven hoe de joden in Egypte hun paaslammeren slachtten, deze aten met ongedesemde broden en bittere kruiden en hoe zij vervolgens wegtrokken uit het land waar ze werden onderdrukt. Waarschijnlijk werd daarnaast ook al heel vroeg een versie van het lijdensverhaal van Jezus gelezen. In het tweede gedeelte van de nacht, misschien rond middernacht, werd het vasten beëindigd en volgde er een maaltijd die verbonden was met een eucharistieviering. Deze werd door de christenen als een nieuw paasmaal, als de vervulling van de joodse maaltijd, gezien. Tegen het einde van de nacht, op het moment dat de hanen kraaiden, was de paaswake afgelopen en ging iedereen naar huis.

Het rituele kader van deze wake vormt de sleutel tot de oudste christelijke paastheologie, tot de wijze waarop het door de christenen werd geïnterpreteerd. Tegenwoordig is voor de meeste christenen Pasen vooral het feest van de verrijzenis, de opstanding van Christus, een opvatting die nauw samenhangt met het feit dat Pasen voor hen samenvalt met de paas*zondag*. De christenen die Pasen

op de joodse datum vierden, kenden een andere visie op het feest. Op zijn minst legden zij andere accenten. Om hun visie te begrijpen, moeten wij niet op de eerste plaats het verhaal van het lege graf, of zelfs niet één van de nieuwtestamentische lijdensverhalen, als uitgangspunt nemen. Wij moeten beginnen bij het verhaal van de uittocht uit Egypte. Dit verhaal werd op een christelijke manier gelezen en geïnterpreteerd als een voorafbeelding van de bevrijding die Christus tot stand had gebracht door af te dalen in de Hades, het onderaardse dodenrijk. Het paaslam dat werd geslacht, gold als een beeld van Christus die aan het kruis was gestorven. Egypte werd geïnterpreteerd als een voorafbeelding van de situatie waarin de mensheid sinds de zonde en de val van Adam en Evan verkeerde. Egypte werd vooral ook gezien als een beeld van de Hades waarin sinds Adam iedereen uiteindelijk gedoemd is te belanden. De uittocht uit Egypte werd gezien als een voorafbeelding van de zegetocht van Christus en de mensheid uit dit dodenrijk. Dit thema wordt onder andere verbeeld in de Byzantijnse paas-icoon, die de icoon van de *anastasis* (opstanding) wordt genoemd. Het Griekse woord verwijst niet op de eerste plaats naar de lege-graf-scène, maar naar de ‘nederdaling ter helle’ uit de geloofsbelijdenis, d.w.z. naar de overwinning die Christus behaalde in het dodenrijk (niet te verwarren met de hel van Dante waar zondaars eeuwige straffen uitzitten). Overigens hoort men ook in het Exsultet uit de Romeinse liturgie een duidelijk echo van deze archaïsche paastheologie: ‘Dit is de nacht waarin Christus de boeien van de dood heeft verbroken en als overwinnaar uit het dodenrijk is opgestegen’!

Het Pasen van de veertiende/vijftiende Nisan is in de tweede en de derde eeuw vrijwel overal in onbruik geraakt. In plaats van dit feest ontstond het paastridium dat gevierd werd op de vrijdag, de zaterdag en de zondag na de joodse datum. Dat heeft alles te maken met het feit dat men op de eerste plaats de nieuwtestamentische lijdensverhalen als

uitgangspunt ging nemen. Toen het triduum eenmaal ingang had gevonden, lag het voor de hand dat het zou gaan culmineren in de feestelijke en vreugdevolle gedachtenis van de verrijzenis – uit het lege graf – in de nacht van zaterdag op zondag. De afdaling van Christus naar het dodenrijk – en in wezen ook het Exodus-verhaal – raakten daarbij steeds meer op de achtergrond. Pasen werd bovendien steeds explicieter in verband gebracht met de overwinning van Christus en minder met het lijden en de dood : er was een neiging om Pasen los te koppelen van de Lijdensweek! Maar dat proces voltrok zich niet overal op dezelfde manier en in hetzelfde tempo. Dat blijkt onder andere uit het Pasen zoals het in de vierde eeuw werd gevierd in Edessa en Nisibis.

De Goede Week en Pasen in Nisibis en Edessa in de vierde eeuw.

Voor de bestudering van de Goede Week en het Paasfeest in deze beide steden – waar Syrisch, een Aramees dialect, werd gesproken –, hebben wij de beschikking over een reeks van unieke bronnen: de hymnen (madrashe = leerdichten) van Efreem de Syriër. Efreem werd geboren rond 306 in Nisibis. De laatste tien jaar van zijn leven (van 363-373) woonde hij in Edessa. Hij was in beide steden actief als diaken, als exegeet (Bijbeluitlegger), maar vooral ook als dichter van hymnen die een heel belangrijke rol speelden in het liturgische leven van de Syrischtalige kerken (ver. Rouwhorst, 1991 en 2005). Onder de enorme hoeveelheid hymnen die hij heeft gecomponeerd en die bewaard zijn gebleven, bevindt zich een dertigtal dat bestemd is voor de Goede Week en het Paasfeest (Rouwhorst, 1991).

Wanneer wij deze teksten lezen, valt allereerst op dat het paasfeest – maar dat lijkt eigenlijk voor de hele liturgie in de Syrischtalige kerken te hebben gegolden – een zangfeest was. Helaas weten wij niet precies hoe en door wie de hymnen en de poëtische teksten werden uitgevoerd. Vast staat wel dat

kinderen er een groot aandeel in hadden en ongehuwde asceten die in kleine groepjes in de steden leefden en daar verschillende kerkelijke en onder andere ook liturgische taken vervulden. Wat daarbij vooral opmerkelijk is – in vergelijking met de situatie in andere regio's waar christenen woonden –, is dat een centrale rol aan vrouwen was toebedeeld (zie: Ashbrook Harvey). De volgende passage uit de tweede hymne *Over de verrijzenis* geeft van dit alles een levendige indruk:

Zie het vreugdefeest,
dat één en al mond en tong is.
De kuise mannen en vrouwen
zijn er als trompetten en hoornen.
De meisjes en de jongens
zijn er als harpen en citers.
De stemmen vervlechten zich met elkaar
en stijgen op ten hemel.

Maar er is nog iets anders dat erg opvalt in deze hymnen. Verreweg de meeste van deze teksten hebben ofwel de uittocht uit Egypte ofwel het lijden en de dood van Christus tot thema. Wat het laatstgenoemde thema betreft, Efrem bezingt uitvoerig het Laatste Avondmaal, het proces dat tegen Jezus gevoerd werd, de kruisiging, het sterven van Jezus en ook nog de graflegging. Maar er zijn nauwelijks strofen te vinden die langer stilstaan bij de verrijzenis of bij de drie vrouwen die op weg gaan naar het graf. Toeval? Heeft Efrem misschien wel hymnen gewijd aan deze thematiek, maar zijn die toevallig verloren geraakt? Het zou op zich kunnen. Maar het is opmerkelijk dat Efrem wel enkele strofes aan de hemelvaart wijdt. En wat nog merkwaardiger is: in de hymnen die in de handschriften de titel 'Over de verrijzenis' hebben meegereken en volgens die handschriften voor de paaszondag waren bestemd (hoewel ze dus niet zijn geïnspireerd op de nieuwtestamentische verrijzenisevangelies), bezingt Efrem zeer uitvoerig de maand Nisan als voorjaarsmaand. Ik geef daarvan één strofe als voorbeeld (*Over de Verrijzenis* IV, 8). De gebeurtenissen die zich in de natuur voltrekken,

verwijzen naar de verlossing van de mens uit de ketenen van de dood (zowel fysiek als spiritueel opgevat):

Nisan verbrak
de koude van de winter,
de bittere engel.
Een symbool van de liefde
is Nisan die door zijn warmte
trionfeerde over de ijzige kou.
Zie hoe de voeten weer dansen,
niet meer geketend door de winter.
Zie hoe de handen weer vrij zijn,
niet meer geboeid en veroordeeld tot
nietsdoen.
Vol ijver gaat iedereen aan de slag
om de aarde te tooien.
Laat de ziel dat zien en vol ijver
haar eigen aarde tooien.

Waarom besteedt Efrem zo uitgebreid aandacht aan het lijden en de dood van Christus én bovendien aan het voorjaar, maar niet aan hét thema van de paaszondag, de verrijzenis van Christus? Er is daarvoor een vrij eenvoudige verklaring. Elders heb ik deze uitvoerig beargumenteerd (Rouwhorst 1991). Hier wil ik mijn conclusies alleen maar kort samenvatten. In de Syrischtalige kerken vierde men tot aan het concilie van Nicea (begin vierde eeuw) Pasen in de nacht van de veertiende op de vijftiende Nisan. De meest centrale thema's waren de uittocht uit Egypte, het lijden en de dood van Jezus, de afdaling in het dodenrijk en bovendien ook de hemelvaart (een zegetocht vanuit het dodenrijk). Maar de verrijzenis van Christus, zoals geëvoceerd door de verrijzenisevangelien, speelde in die oude paastheologie een ondergeschikte rol. In de vierde eeuw werd ook in de Syrischtalige kerken het paastridium ingevoerd, met de paaszondag als culminatiepunt. Het lijkt alsof Efrem er nog niet goed raad mee wist. In ieder geval, die zondag was voor hem vooral een aanleiding om het voorjaar te bezingen, met al zijn symbolische en spirituele dimensies die daarin voor hem besloten waren!

De Goede Week en Pasen in Jerusalem in de vierde en de vijfde eeuw.

Vinden wij in de kerken van Nisibis en Edessa in de vierde eeuw nog duidelijke sporen van een archaïsche paastraditie, in de kerk van Jerusalem, eveneens in het oosten van het Romeinse Rijk en qua afstand niet eens zo ver van de Syrischtalige regio's verwijderd, wordt in diezelfde tijd de basis gelegd voor nieuwe liturgische tradities. Tradities die in veel opzichten bepalend zouden worden voor de ontwikkeling van de paasliturgie in vrijwel alle oosterse en westerse kerken.

Ook hier weer hebben wij de beschikking over unieke bronnen. De meest unieke is echter ongetwijfeld het beroemde reisverhaal van Egeria (zie: Ledegang). Wij weten weinig over deze vrouw, maar ze kwam uit de omgeving van Noord-Spanje of Zuid-Frankrijk. Ze moet verder ongehuwd zijn geweest en over ruime financiële middelen hebben beschikt. Want ze reisde namelijk in het toenmalige Midden-Oosten alle heilige plaatsen af, met name in Jerusalem en de meest nabije omgeving.

In haar reisverhaal geeft Egeria een gedetailleerde beschrijving van het liturgisch jaar, met name van de Goede Week en Pasen. Haar beschrijvingen zijn om minstens twee redenen interessant: zij geven ons een precies beeld geven van de liturgie van Jerusalem in die periode en tegelijkertijd laten ze ons iets zien van de liturgische beleving die daaraan ten grondslag ligt. Die beleving lijkt in een aantal opzicht te verschillen van die van Efreem en de christenen van Edessa en Nisibis, maar ook van die van Augustinus. Ging men in ieder geval in de beide genoemde steden op een heel losse en vrije manier om met de chronologische volgorde waarin de evangeliën de gebeurtenissen uit de lijdensverhalen beschrijven, de Jerusalemse liturgie en Egeria houden er zich zo strikt mogelijk aan. Ze volgen de afzonderlijk scènes uit de lijdensverhalen figuurlijk en zelfs letterlijk op de voet. Tijdens de dagen van de Goede Week bezoeken de pelgrims en de andere

christenen de heilige plaatsen en gedenken daar de gebeurtenissen die volgens de evangeliën op die tijd plaats hebben gehad. Op die manier maken de deelnemers aan die vieringen deze zich op een haast fysieke manier eigen. Enkele voorbeelden kunnen het verduidelijken.

Uit de evangeliën kan men niet opmaken wanneer de intocht van Jezus in Jeruzalem heeft plaatsgehad. Elders in de christelijke wereld had men er blijkbaar geen duidelijke mening over. Er was geen bepaalde dag waarop die intocht werd herdacht. In Jeruzalem was men er echter van overtuigd dat het op de zondag vóór Pasen was geweest. In die veronderstelling wordt de intocht op zondagmiddag in zekere zin nagespeeld. 's Middags tegen 17.00 uur gaan de bisschop en een grote groep gelovigen, waaronder met name veel kinderen, naar de Olijfberg waar uit het eenentwintigste hoofdstuk van het Matteüs-evangelie wordt gelezen. Vandaar begeleidt men de bisschop – die als het ware Christus verbeeldt – in processie naar de stad. En de kinderen – zelfs de kinderen die zo klein zijn dat ze nog niet kunnen lopen en op de armen van hun ouders zitten – zwaaien daarbij met grote palmtakken. Ondertussen wordt gezongen: 'Gezegend Hij die komt in de naam van de Heer'. De oudste vorm van de palmprocessie!

Op een soortgelijke manier worden ook de donderdag en de vrijdag in de Goede Week – onze Witte Donderdag en Goede Vrijdag – gevierd. Aan het begin van de donderdagavond trekt men in groten getale naar Olijfberg en houdt men liturgische bijeenkomsten op de plaatsen waar Jezus de nacht vóór zijn dood heeft doorgebracht, waar hij doodsangst heeft gekend en waar hij is gevangengenomen. Overal worden de gedeelten uit het Nieuwe Testament gelezen die bij de betreffende momenten uit het lijdensverhaal passen. Een groot gedeelte van de vrijdag wordt doorgebracht met vieringen rondom het Kruis dat vlak bij de kerk van het heilige Graf

wordt bewaard. In de ochtend wordt het kruis van Christus vereerd: de gelovigen komen naar voren om voor het kruis te knielen en het kruis te kussen. Significant detail: twee diakenen zien er op toe dat er geen gelovigen zijn die een stukje uit het kruishout bijten om het te kunnen stelen (volgens Egeria zou dat alles zijn gebeurd)!

Deze wijze om de Goede Week te vieren is niet alleen typerend voor de pelgrimsliturgie van Jerusalem in de vierde en vijfde eeuw. Ze heeft ook een enorme impact gehad op de verdere liturgische ontwikkelingen in de oosterse en de westers tradities. Syrische, Armeense, Georgische, Spaanse christenen hebben de zojuist beschreven uit Jerusalem afkomstige liturgische tradities overgenomen

in hun eigen kerken. En via een omweg zijn zij zelfs in Rome terecht gekomen en zo hebben ze hun sporen na kunnen laten in de Romeinse liturgie, tot op de dag van vandaag!

Wie zich bezig houdt met de vroegchristelijke liturgie, ontdekt allerlei lijnen en draden. Sommige tradities, die van Jerusalem, hebben nog heel lang doorgewerkt. Andere tradities hebben minder sporen nagelaten in de latere liturgiegeschiedenis. Maar daarom zijn ze niet minder boeiend. En het is vooral verrassend om met de rijkdom van de vroegchristelijke tradities kennis te maken. Dat geldt zeker ook voor de geschiedenis van het vroegchristelijke paasfeest.

LITERATUUR

S. Ashbrook Harvey, 'Revisiting the Daughters of the Covenant: Women's Choirs and Sacred Song in Ancient Syriac Christianity', in: *Hugoye* vol. 8, No 2 (July 2005).
F. Ledegang, *Als pelgrim naar het heilige land. De pelgrimage van Egeria in de vierde eeuw*, Christelijke bronnen 4, Kampen 1991.
G. Rouwhorst, *Efrem de Syriër. Hymnen voor de viering van het kerkelijk jaar*. Ingeleid, vertaald en toegelicht door dr. G. Rouwhorst, Christelijke bronnen 3, Kampen 1991.
G. Rouwhorst, 'De viering van Pasen in de vroege kerk', in: *Tijdschrift voor Liturgie* 87 (2003), 2-22.
G. Rouwhorst, 'De harp van de heilige Geest. Over de hymnodie van Efrem de Syriër', in: M.Hoondert e.a. (red.), *Door mensen gezongen. Liturgische muziek in portretten*, Meander 7, Kampen 2005, 59-73.

Gerard Rouwhorst is hoogleraar liturgiegeschiedenis, Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit van Tilburg.

In het najaar van 2005 werden de Begijn-hofschola door een bevriende relatie in België uitgenodigd, om op Palmzondag 2006 een Passieconcert te geven in de Sint Norbertuskerk te Antwerpen.

Dit zou gebeuren in samenwerking met de organist Emmanuel van de Kerckhoven en de voordrachtskunstenaar Francis Verdoodt.

Wij kregen het volledige programma opgestuurd, zowel de gezangen als de teksten, die afwisselend met de gezangen gedeclameerd zouden worden. Tevens werd de vraag gesteld, of wij er kritisch naar wilden kijken.

Het geheel aan gezangen was een bloemlezing vanaf de intocht in Jeruzalem op

Palmzondag tot en met Paaszaterdag. De gedichten daartussen waren uitstekend gekozen.

Na enkele kleine wijzigingen van onze kant is dat programma uitgevoerd op zondag 20 maart (Palmzondag) 2006.

In 2008 hebben we zelf het initiatief genomen om in Wahlwiller, tussen de schilderijen van Aad de Haas, dit programma te herhalen, maar dan niet met de gedichten, zoals in Antwerpen gebeurde, maar met het lijdensverhaal, zoals dat door de evangelisten wordt beschreven.

Om een logisch geheel te krijgen, kwam ik uit bij de combinatie van fragmenten uit de evangeliën van Mattheus en Johannes.

Hier volgt het programma:

Ant. <i>Pueri Hebraeorum</i> met enkele psalmverzen	Johannes 12: 12-13	G.T.140.
Ant. <i>Omnes collaudant</i>	Johannes 13: 1+3-7	O.H.S.37.
Hy. <i>Ubi caritas</i>	Mattheus 26: 26-30	G.T.168.
In. <i>Nos autem</i>	Mattheus 26: 36-42a.	G.T.162.
Co. <i>Pater, si non</i>	Mattheus 27: 1-2.	G.T.149.
Gr. <i>Christus factus est</i>	Mattheus 27: 31-36.e	G.T.148.
Impr. <i>Popule meus</i> (delen)	Mattheus 27: 45-49	G.T.176
Resp. <i>Tenebrae</i>	Johannes 19: 25-30	O.H.S.220
In. <i>Stabant juxta</i>	Johannes 19: 38-42	G.T.600
Ant. <i>Hodie afflictus</i> met één psalmvers		O.H.S.349

De teksten werden gelezen door ds. Daco Coppoolse; en enkele keren tussendoor klonk een fluitsolo door Kitty de Bruijn.

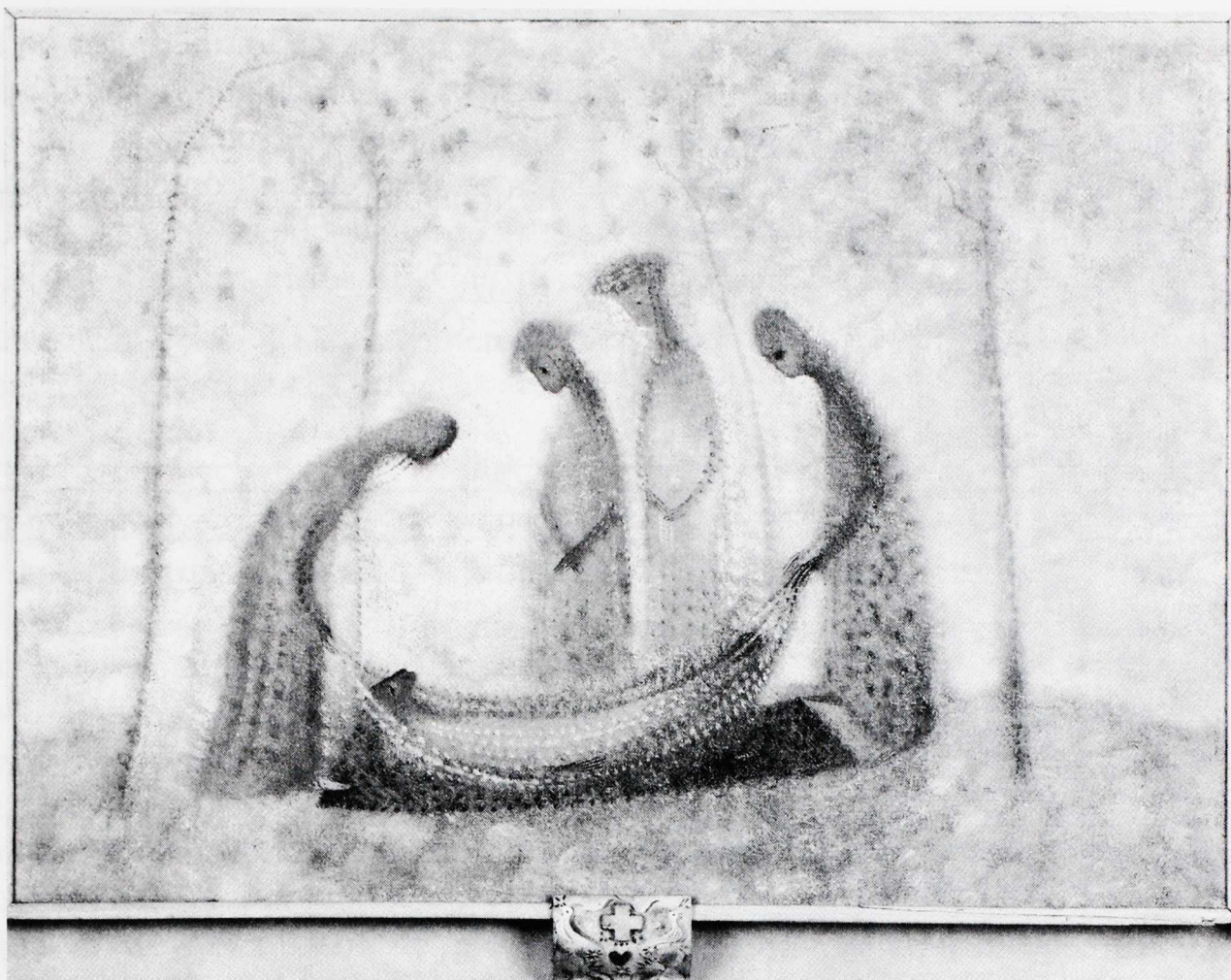
Het is in dit artikel niet de bedoeling om diepgaand op de gezangen in te gaan, maar ik zal enkele aspecten aanstippen.

Allereerst was de ervaring, dat, door de gang van de gezangen heen, en versterkt door de tussenliggende teksten, de spanning toenam, naar het hoogtepunt, het ster-

ven van Jezus.

Het responsorium *Tenebrae* laat er dan ook geen twijfel over bestaan; het vertelt zeer dramatisch het moment van het sterven: op het negende uur... aardedonker werd het... en toen die schreeuw van Jezus: Mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?

De zevende *modus* geeft op dit moment alle ruimte voor de kwartsprong omhoog, die de dramatiek volledig maakt.

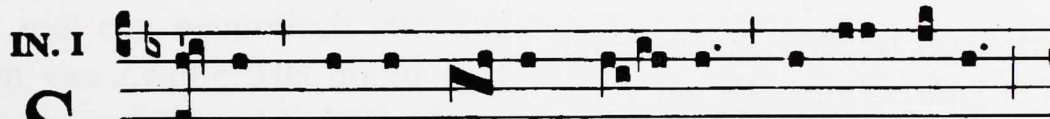
Dé- us mé- us, ut quid me dere- liquí- sti?

vert.: Mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?

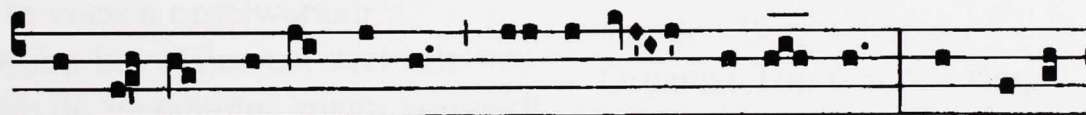
De introitus Stabant hebben we, vanwege haar lichtheid, geplaatst ná het sterven, als het moment van opluchting, ontspanning

aanbreekt. Het zweeft op de dominant la (1ste modus), verbeeldend de liefelijke en troostende aanwezigheid van de vrouwen.

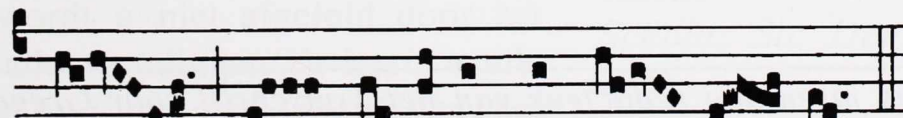
Io. 19, 25; Ps. 55

S Ta-bant iuxta cru- cem Ie- su * ma-ter e- ius,

et so- ror matris e- ius Ma- rí- a Clé- o-phae, et Sa-ló-

me, et Ma- rí- a Magda- lé- ne.

vert.: Naast het kruis van Jezus stond zijn moeder, de zuster van zijn moeder,

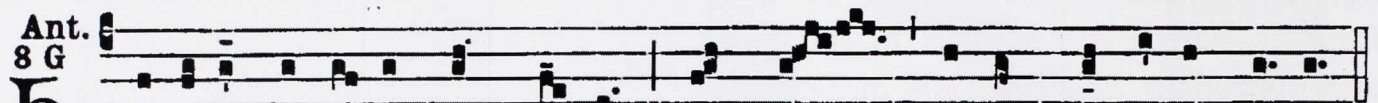
Tenslotte wordt op de Stille Zaterdag een klein lichtpuntje zichtbaar (hoorbaar).

Cras, morgen: het opvallend centrale woord in de antifoon Hodie.

In een klein gezang als dit ziet de componist kans om binnen precies dit woord de ommekeer van de feiten – van dood naar leven – te verbeelden, door de melodie van

de eerste modus op te tillen naar de achtste modus, in een modulatie, waarbij de fa de schakelfunctie, de scharnierfunctie heeft. Daarmee verbeeldt hij op een sublieme en tegelijkertijd subtiele wijze het zicht op de verrijzenis: fa-sol-fa-re.... fa-sol-la do-si-la-sol... Cras !

Ant.
8 G
h

Odi-e * afflíctus sum válde, sed cras sólvam víncu-la mé- a.

vert.: Vandaag ben ik diep bedroefd, maar morgen zal ik mijn boeien verbreken.

LITERATUUR

G.T. : Graduale Triplex – Solesmes 1979

O.H.S.: Ordo Hebdomadae Sanctae – Desclée 1957.

Marie-Louise Egbers was jarenlang redacteur van het Tijdschrift voor Gregoriaans. Zij volgde de cursussen over gregoriaanse uitvoeringspraktijk in Essen-Werden bij onder meer Godehardt Joppich. Zij is al vele jaren koorleider van onder meer de Begijnhofschola te Breda.

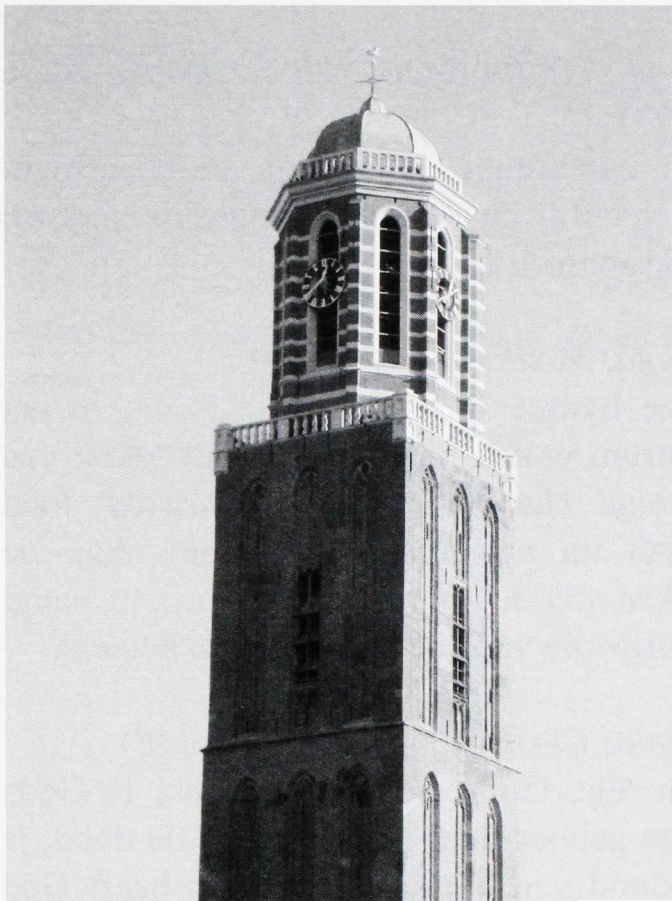
Aan de hand van twee brieven van Augustinus aan Januarius over de beleving van de Goede Week heb ik een (voorlopig virtueel) gregoriaans concert samengesteld. Ik heb het geheel ervaren als een interessante zoektocht, zeer leerzaam, kortom ik heb er plezier aan beleefd.

De gregoriaanse gezangen zijn uitgezocht op de thematiek die Augustinus verbonden heeft aan het *Triduum Sacrum*. Hij legt verband tussen de goddelijke deugden en het *Triduum Sacrum*: Goede Vrijdag – Liefde; Stille Zaterdag – Geloof en Paas-zondag – Hoop. In deze volgorde zijn de thema's in het concert te volgen. Ook de verscheidenheid in vormen heeft een rol gespeeld in de keuze van de gezangen. Rondom de gezangen klinken orgelwerken die enerzijds geïnspireerd zijn op deze gezangen, anderzijds de sfeer van de dagen treffend vertolken

Een mooie gelegenheid om dit concert uit te voeren is bv op Palmzondag in de middag om 17.00 uur, in de OLV-Basiliek in Zwolle

(<http://www.olvbasiliek-zwolle>), een prachtige sfeervolle laatgotische eenbeukige kerk met een neogotisch interieur in het centrum van Zwolle. Het hoofdorgel uit 1896 is gebouwd door Michaël Maarschalkerweerd en leent zich bijzonder goed voor de uit te voeren orgelwerken.

Het programma bevat bewust niet alle vertalingen van de gezangen, maar vermeldt steeds in het kort de inhoud ervan. Als luisteraar wordt u niet afgeleid door het lezen van alle vertalingen en heeft u alle gelegenheid om de schoonheid van het gregoriaans te ervaren. De vertalingen van

de O.L.V.-toren (bijgenaamd Peperbus) in Zwolle.

de lezingen zijn wel integraal opgenomen. Zij worden gereciteerd in het Latijn volgens de formule van de lectio brevis in de vespers.

PROGRAMMA

Gregoriaans concert op Palmzondag in de OLV ten Hemelopneming te Zwolle
Aanvang 17.00 uur.

Schola Cantorum Campensis o.l.v. Ditty van den Berg – Krijger
Organist Ton van den Berg

Liefde

Schola: *Sic Deus dilexit mundum* (AM 525)

In deze antifoon wordt de liefde van God voor ons expliciet genoemd: “Zozeer immers heeft God de wereld liefgehad, dat

Hij zijn eniggeboren Zoon heeft gegeven, opdat alwie in Hem gelooft niet verloren zal gaan, maar eeuwig leven zal hebben”(Joh 3, 16).

Orgel: Vexilla Regis, Marcel Dupré (1886 – 1971)

Een 4-stemmige bewerking van deze hymne, waarbij de melodie (enigszins verkort) in de sopraan ligt.

Schola: Vexilla Regis (LH 58)

Deze hymne bezingt het kruis dat in het centrum wordt geplaatst als het teken van de zege. Het kruis dat door Christus' dood wordt tot een bloeiende boom. Aan de takken van de boom, die het kruis is, hangt de prijs die voor de verlossing is betaald.

Schola: Christus factus est (GT 148)

Vanwege Gods liefde voor ons, is Gods Zoon gehoorzaam geworden tot de dood, ja de dood van het kruis. Daarom heeft God Hem verheven en Hem een naam gegeven die iedere naam overtreft.

Schola: Ubi Caritas est vera (GT 168)

Waar vriendschap heerst en liefde, daar is God

Orgel: Ubi Caritas, Jeanne Demessieux (1921 – 1968)

Een *ricercare*, waarbij de melodie diverse malen in het pedaal klinkt.

Geloof

Schola: Recessit pastor noster (LU 766)

Onze herder en bron van levend water is teruggetreden. Door zijn transitie van leven naar de dood heeft hij de macht van de duivel onderuit gehaald en de poorten en grendels van de hel verwoest.

Schola: Vidi aquam met psalmvers Confitemini Domino (GT 708 en psalm 118)

Een zinnebeeld van scheppend water, alleen die door dit water worden geraakt, zullen gered worden.

Lezing: Romeinen 1: 16,17.

Voor dit evangelie schaam ik mij niet. Het is een goddelijke kracht tot redding van ieder die erin gelooft, allereerst de Joden, maar ook de Grieken. Want daarin openbaart zich Gods gerechtigheid, op grond van een steeds groeiend geloof, zoals geschreven staat: De rechtvaardige zal door het geloof leven.

(toon AM 1235)

Schola: Credo videre bona Domini (LU 763)

Ik weet zeker dat ik de goede dingen van de Heer zie in het land van de levenden (en niet in dat van de doden, geloven is heil zien in het leven!). Gecombineerd met psalm 27 (de Heer is mijn licht en mijn heil) is dit gezang een waar getuigenis van het geloof door de dood heen.

Orgel: Post offertorium uit “In Festo Corporis Christi”, Anton Heiller (1923 - 1979)

Een meditatief orgelwerk, eigenlijk een opgeschreven improvisatie, waarin na inleidend manuaalspel, langzaam stromend, de cantus firmus met uitkomende stem, zeer vrij gespeeld, in de rechterhand te horen is.

Schola: Nos autem (GT 162)

Deze introitus slaat terug op het lijden van Jezus op het kruis. Door Hem zijn wij verlost en gered. Hij is de oorsprong van ons heil, ons leven, onze verrijzenis.

Hoop

Lezing: Romeinen 5: 1,2

Door te geloven in Jezus Christus hebben wij toegang tot Gods genade, mogen we onze hoop vestigen op Gods heerlijkheid.

Schola: Alleluia (GT 352)

De jubelzang van Pasen met de prachtige tekst: Die de Heer vrezen, laat hen op Hem hopen: Hij is hun Helper en Beschermmer.

Schola: Laetetur cor (GT 268)

De antifoon waar liefde, geloof en hoop in samenkomen, met de aansporing, die nog steeds actueel is, nl: zoekt, zoekt, blijft zoeken naar God en vreugde is je deel.

Orgel: Meditation über den gregorianische Ostersequenz "Victimae Paschali Laudes",

Anton Heiller(1923 – 1979)

De componist heeft zich laten inspireren door de tekst van deze paassequens en deze treffend tot uitdrukking gebracht. Een mooi voorbeeld is de tekst: *Mors et vita duello*. Heiller heeft hier een bicinium geschreven waarin de onderstem a.h.w. strijdt met de melodie (bovenstem). Aan het eind onderstreept de componist de tekst *Scimus Christum surrexisse*: Waarlijk, Christus is verrezen: stond op uit de dood. O Koning, onze Held, geef ons vrede.

Ditty van den Berg – Krijger studeerde orgel bij Dorthy de Rooij aan het conservatorium te Zwolle. Na het examen heeft zij zich gespecialiseerd in gregoriaans en koordirectie. Ze is sinds de oprichting in 1998 dirigent van de Schola Cantorum Campensis.

Een van de favoriete ‘formats’ voor uitvoeringen van het ensemble Gregoriana is al enige tijd een driedeling die is afgeleid van de Romeinse metten.

De hoofdmoot van de Romeinse metten bestond uit psalmen. Op feesten verdeeld over drie nocturnen. Elke nocturne bestond dan weer uit drie Psalmen met antifonen, gevolgd door drie lezingen met responsoria. Dergelijke metten duurden lang; negen psalmen, negen lezingen en negen responsoria. Daarvóór was er nog een uitvoerige introductie, en de metten werden afgesloten met het *Te Deum* gevolgd door het Evangelie van de dag. Het Evangelie was op feesten ook bepalend voor de keuze van psalmen, antifonen en lezingen. Het geheel duurde vaak veel langer dan twee uur. De psalmen werden in numerieke volgorde gereciteerd. De lezingen van de eerste nocturne kwamen veelal uit het Oude Testament, van de tweede nocturne uit de kerkvaders en van de derde nocturne uit de brieven der apostelen. De responsoria vormden toepasselijke muzikale antwoorden op de lezingen.

De paasmetten bestonden slechts uit één nocturne met lezingen uit de kerkvaders. Mijn favoriete vorm bestaat ook uit kortere Romeinse Metten. Ik bekort die metten echter op een heel andere manier. Juist de herhalingen die uit de drie nocturnen voortkomen vind ik interessant. Ik laat daarom die driedeling bestaan. Voor een uitvoering kies ik dan meestal drie psalmen die duidelijk bij de betreffende gelegenheid aansluiten. Elk van die drie psalmen vormt daarbij de basis en (in gereciteerde vorm) het begin van een verkorte ‘nocturne’. Een ‘wake’ van niks zou je kunnen denken, want lezingen voeg ik ook

al niet toe. Integendeel zie ik de psalmen zelf als lezingen. Voor de reflectie over die psalmen kies ik dan responsoria en/of integrale offertoria, bij voorkeur ontleend aan dezelfde psalmen. Dat biedt, vind ik, een bijzonder mooie gelegenheid om gregoriaanse gezangen te laten horen (en te zingen) die zelden nog ergens worden gezongen, maar die niettemin mogelijk het best een idee kunnen geven van de tiende-eeuwse uitvoeringspraktijk. Het gaat daarbij om meer dan 4000 antifonen, circa 2000 responsoria, enkele honderden hymnen en ruim honderd integrale offertoria.

Met name die offertoria vind ik fascinerend. Helaas heeft Solesmes deze stukken nooit in hun volledige vorm hersteld en in de liturgie opgenomen.¹ Dat betekent dat ze sinds de dertiende eeuw eigenlijk nergens meer worden gezongen. Ook in de zogenaamde restituties van de *Beiträge zur Gregorianik* wordt er met de offertoriumverzen niets gedaan. Toch staan ze in vrijwel alle handschriften met muzieknotatie uitgeschreven; vanaf begin tiende eeuw tot zeker in de twaalfde eeuw. Van de totale omvang van het misproprium vormen de offertoria met hun verzen bijna de helft. In de offertoriumverzen vindt men bovendien de langste melisma's, de vreemdste woordherhalingen en de grootste omvangen van het repertoire. Voor een beter begrip van het tiende-eeuws repertoire zijn ze daarom essentieel.

Ook antifonen, responsoria en hymnen zijn van cruciaal belang voor dat begrip. Van de vier tot vijf uur dat monniken dagelijks stonden te zingen, vormen zij (samen met de psalmen) immers de hoofdmoot.

De ‘nocturnen’ die ik zo in elkaar zet, zijn daarmee een mix van officie en misreper-

toire geworden. Ik vind dat zo gek nog niet, al was het maar omdat je toch ver moet zoeken wil je iemand kunnen vinden die het verschil tussen beiden kent. Bovendien, en meer serieus, kun je het misrepertoire toch ook met enig recht zien als de

bloem van het gregoriaans; waarmee ook het officie van extra betekenis wordt voorzien. Daarmee zijn de offertoria als reflecties op het officie, denk ik een goede keuze. Tussen de 'nocturnen' las ik korte stiltes in.

Voorbeeld van één nocturne uit een van onze programma's:

Psalm 92 A met antifoon,
Responsorium *Bonum est confiteri* (uit psalm 92 A)

Psalm 92 B met antifoon,
Offertorium *Justus ut palma* (met drie verzen; uit psalm 92 A & B)

Hierop kan natuurlijk worden gevarieerd, bijvoorbeeld:

Psalm 89 A met antifoon,
Hymne *Christe redemptor omnium*

Offertorium *Tui sunt caeli* (met drie verzen; uit psalm 89 A)

Ook het hele *Triduum sacrum* zou zo op een voor de hand liggende manier kunnen worden bekort, waarbij de drie afzonderlijke dagen niet verloren gaan. In onze zapschijnt het moeilijk te zijn geworden om de aandacht lang vast te houden. Misschien dat daarom een meditatie van slechts één uur over het *Triduum sacrum* meer tot de verbeelding kan spreken dan een min of meer willekeurig uur dat van de traditioneel vormgegeven drie dagen wordt meegemaakt.

De drie 'nocturnen' zouden elk voor één van de drie dagen van het Paastriduum kunnen staan en bij elke dag zou je een typerende psalm kunnen kiezen. Meest voor de hand liggend is wellicht:

Goede Vrijdag: psalm 22. Deze psalm zou door Christus zelf aan het kruis zijn gezegd. Uit deze psalm bestaat geen offertorium, maar wel de tractus *Deus Deus meus*. Dit gezang is vermoedelijk één van de oudste en langste stukken uit het gregoriaanse repertoire. Men kan daarin Christus

zijn eigen kruisdood horen verwoorden.

Voor Stille Zaterdag lag de liturgie grotendeels stil, maar de stilte van de nacht roept als vanzelf psalm 91 op: 'Gij zult niet vrezen de verschrikking van de nacht'. Uit deze psalm komt het offertorium *Scapulis suis*. Het derde en laatste vers van dit offertorium eindigt met een eindeloos lang melisma op het woord *eum* (hem); 'Omdat hij op Mij heeft gehoopt zal Ik HEM redden.'

Psalm 118 kan bij uitstek met het Paasfeest worden geassocieerd: 'Dit is de dag die de Heer heeft gemaakt. Laat ons hem vieren met vreugde.' In drie preken van Augustinus kunnen we lezen dat deze tekst op eerste Paasdag in de mis werd gezongen. Daarmee is het een van de zeer weinige zangteksten waarvan we weten dat ze in Augustinus' tijd bij een specifieke gelegenheid hoorden. Niet als offertorium, maar als voorloper van het latere graduale. Een van de oudste Frankische graduales (Blandijnberg ca. 800) geeft dit graduale

met zeven verzen voor 1e Paasdag. Er bestaan overigens ook twee offertoria (voor andere dagen) uit deze Psalm.

In de psalmen 22 - 91 - 118 kun je de trits 'gekruisigd - begraven - herrezen' terughoren; alsook de trits 'geloof - hoop - liefde'. Augustinus' volgorde, 'liefde - geloof - hoop', kan mogelijk zelfs in de vorm zelf teruggevonden worden. De drie verschillende gezangen geven elke nocturne een heel eigen muzikaal karakter. De tractus drukt als het ware de 'liefde' uit; het vertrouwen van de vasten en lijdenstijd waarvoor dit type gezang speciaal bestaat. Het offertorium als zodanig vormt het moment

in de mis waarop de (nog) niet gedoopten de kerk behoorden te verlaten en markeert daarmee (de kern van) het 'geloof'. Het graduale bood als meditatief gezang tussen de lezingen perspectief op 'hoop'. Natuurlijk staat het een ieder vrij om in de driedeling ook op enige wijze Vader, Zoon en Heilige Geest te herkennen.

Bij elke gereciteerde psalm hoort een antifoön. Tussen de psalmen en de melismatische gezangen zou je ook nog een hymne kunnen zingen. Om de stilte van Stille Zaterdag te respecteren zou je in de tweede nocturne die hymne weg kunnen laten.

Zo zou je tot iets als het volgende kunnen komen:

1e nocturne:

Psalm 22(21) A + antifoön *Diviserunt sibi*

Responsorium *Tenebrae factae sunt*

Psalm 22(21) B + antifoön *Insurrexerunt in me*

Hymne *Pange lingua*

Tractus *Deus Deus meus*

2e nocturne:

Psalm 91(90) A + antifoön *In pace in idipsum*

Responsorium *Sepulto Domino*

Psalm 91(90) B + antifoön *Caro mea requiescet*

Offertorium *Scapulis suis*

3e nocturne:

Psalm 118(117) A + antifoön *Alleluia*

Responsorium *Angelus Domini descendit*

Psalm 118(117) B + antifoön *Alleluia*

Hymne *Ad caenam Agni*

Augustinus' begrip 'overgang' (*transitus, pascha*) kan in elke nocturne steeds opnieuw worden teruggehoord; de overgang van dood naar leven; van deze wereld naar de hemelse Vader; van lijden naar verrijzenis. In elke nocturne komen namelijk verschillende teksten twee keer voor; één keer gereciteerd in de psalm en één keer uitgecomponneerd (of beter: geïmproviseerd) in respectievelijk tractus, offertori-

um en graduale. Dat is: van dode letter naar geïnspireerde muziek. Van enkelvoudig bidden in het lezen, naar dubbel bidden in het zingen. In de psalm zou het woord nog louter begripsmatig kunnen worden opgevat, maar met de melodieën van de gregoriaanse gezangen worden dezelfde teksten (volgens sommigen) van het best denkbare theologisch commentaar voorzien en komt de hemel wel erg dichtbij.

In plaats van hymnen en/of responsoria zou je eventueel op respectievelijk joodse, christelijke en islamitische manier kunnen laten lezen uit Thora (b.v. Jes. 52:13-53:12), Evangelie (Mt. 4:1-11) en Koran (3:55 of 4:157-158). En als je de drie monotheïstische tradities dan toch op elkaar betreft dan kun je natuurlijk ook elke traditie een eigen nocturne geven. Ik ben geneigd om daarbij de historische volgorde van de religies aan te houden. Voor de farizeeërs en schriftgeleerden onder ons begeven we ons daarmee wellicht op glad ijs. Christus is immers alfa en omega en daarom zou de islam liever niet als de bekroning van de religieuze ontwikkeling gezien moeten kunnen worden. Als we de laatste twee omdraaien krijgen we eerst joden, dan islamieten en dan christenen. Dat komt beter overeen met de traditionele volgorde: OT, Kerkvaders en NT. Maar dan zijn er vast weer scherpshijpers die de islam niet met de Kerkvaders geassocieerd willen zien. Misschien een mooie oplossing om alleen uit Thora (Hebreeuws; eerste nocturne) en Koran (Arabisch; derde

nocturne) te laten lezen. De christelijke traditie (Latijn) is immers al genoeg aan het woord.

Omdat het Latijn niet meer algemeen gekend wordt, moet er overigens een boekje komen met teksten en vertalingen. In dat boekje kunnen de te lezen teksten ook worden afgedrukt. Daarmee kunnen de lezingen achterwege blijven. We zouden de drie nocturnen ook vorm kunnen geven op grond van drie toepasselijke offertoria. Dan dringt zich bijvoorbeeld het volgende op:

- 1 *Custodi me* Psalm 140(139)
- 2 *Scapulis suis* Psalm 91(90)
- 3 *Terra tremuit* Psalm 76(75)

Met toepasselijke antifonen, responsoria en/of hymnen, en wat fijnslijperij hebben we daarmee vermoedelijk weer een fraai programma voor het *Triduum sacrum*. Jammer alleen dat de psalmen niet numeriek oplopen.

nem: quó- ni- am in me- spe-
 rá- vit, li-be-rá-bo
 e-
 um. * Scu-...

Er kan natuurlijk van alles. Laat ik me aan de eerste optie houden. Al was het maar vanwege het feit dat het graduale en de tractus zo specifiek bij de Goede Week en Pasen horen. In zekere zin zijn het de hoogtepunten van het repertoire. Het is ook wel aardig dat juist met Pasen mijn voorkeur voor drie offertoria minder voor de hand ligt.

Op verzoek van het Tijdschrift voor Gregoriaans zal Gregoriana dit programma uitvoeren op zaterdag 11 april 2009 (Stille Zaterdag) op vespertijd (17.00 uur), in de Amsterdamse Obrechtkerk (achter het Concertgebouw). De zaterdag kan daarbij gezien worden als de ‘centrale’ dag van het *Triduum sacrum*, maar ook als de meest

gemeenschappelijke dag van de drie ‘heilige’ dagen van Jodendom, christendom en islam (respectievelijk zaterdag, zondag en vrijdag). Ook kan dit tijdstip gezien worden als het begin (de eerste Vespers) van het navolgende Hoogfeest (Pasen). Het tijdstip van de zaterdagmiddag (vooral van onze ‘derde’ zaterdagmiddag van de maand) is ook daaraan te danken dat ik de psalmen van de zondagsvespers te triomfalistisch vind, en die van de zaterdag veel mooier. Ook is voor mij persoonlijk de zondag een rustdag en vind ik het ‘week-end’ fraaier vormgegeven met een cesuur op de zaterdagavond. Het sluit ook mooier aan bij het winkelend publiek: eerst tot rust komen na het ‘shoppen’ en dan de zondag.

NOOT

¹ In 1985 heeft Rupert Fischer wel het *Offertoriale Triplex* uitgegeven, dat gebaseerd is op het offertoriale van Karl Ott uit 1935, maar in de praktijk blijkt dit nauwelijks gebruikt te worden.

Geert Maessen voltooide studies bouwkunde en filosofie. Van 1991 tot 1999 werkte hij als assistent clavecimbelbouwer. Sindsdien produceert hij voor mensen met een leeshandicap partituren in aangepaste leesvormen. Via de architectuur van Hans van der Laan (Abdij Sint Benedictusberg, Vaals) kwam hij op het gregoriaans. Van 1986 tot 2006 zong hij gregoriaans bij Wim van Gerven. In 1996 bedacht hij voor het gregoriaans de niet-interpreterende Fluxus-notatie (Sint Gallen op lijnen) waarmee zijn ensemble Gregoriana sinds 2002 diensten en concerten verzorgt.

Zie: www.gregoriana.nl

Het initiatief van de redactie om de gedachten eens te laten gaan over het gregoriaans in een cantateviering is van harte toe te juichen. Gezien de ontwikkelingen in R.K. Nederland (toenemend tekort aan priesters, sluiting en samenvoeging van parochies) waardoor voor het gregoriaans in reguliere vieringen minder plaats is, is het zoeken naar alternatieven voor een waardige context voor de uitvoering een goede gedachte-oefening. Mogelijk levert deze brainstorm met inspiratie van verschillende kanten bruikbare vormen op!

Het initiatief van de redactie om de gedachten eens te laten gaan over het gregoriaans in een cantateviering is van harte toe te juichen. Gezien de ontwikkelingen in R.K. Nederland (toenemend tekort aan priesters, sluiting en samenvoeging van parochies) waardoor voor het gregoriaans in reguliere vieringen minder plaats is, is het zoeken naar alternatieven voor een waardige context voor de uitvoering een goede gedachte-oefening. Mogelijk levert deze brainstorm met inspiratie van verschillende kanten bruikbare vormen op!

Inleiding: de voorwaarden

De term *cantateviering* lijkt gemodelleerd te zijn naar de *cantatedienst*, die in de Protestantse Kerken van Nederland wel wordt gehouden. Daarin staat een cantate (meestal van J.S. Bach, alsof die de enige is die cantates heeft gemaakt...) centraal. In het ideale geval wordt deze cantate ingepast in het vigerende leesrooster, zodat er een natuurlijke samenhang ontstaat met de overige zondagen in de lezingencyclus. In een cantatedienst is een grote rol weggelegd voor de uitvoerende musici, de verzamelde gemeente is voornamelijk *toehoorder* bij de cantate.

Een *cantateviering* is wat mij betreft een nieuw fenomeen. Het roept iets feestelijks op, maar ook iets waarbij een vaste volgorde van de gebeurtenissen (nog) niet vaststaat. Dat geeft grote vrijheid aan degene die de eervolle taak heeft om zo'n viering te mogen vormgeven. Ook het eerste gedeelte van dit samengestelde

begrip (*cantate*-) wekt de nodige spanning op. Het gaat namelijk om de gebiedende wijs van het Latijnse werkwoord voor *zingen*. Dat doet op de keper beschouwd dus al direct een appèl op een actieve houding van het aanwezige publiek. Om het in de woorden van Bernard Huijbers te zeggen: het wordt een gebeurtenis *door podium en zaal tegelijk!*

Het kader waarmee de redactie dit experiment heeft afgegrensd maakt de uitdaging nog boeiender: gedachten van Augustinus over de beleving van de Goede Week, met name over het *Triduum sacrum*. Daarmee wordt een keuze gemaakt voor het loslaten van de traditie van zon 1500 jaar. Immers ten tijde van Augustinus moest het gregoriaanse repertoire nog grotendeels gestalte krijgen en had de liturgie nog niet de uniforme gedaante die zij kent sinds het Concilie van Trente (midden 16^e eeuw, ruim 1000 jaar na Augustinus), of desgewenst het Tweede Vaticaans Concilie (jaren '60 van de twintigste eeuw).

We moeten dus ook loskomen van de gedachte dat de term *Triduum* verwijst naar de drie dagen vóór Pasen: bij Augustinus begint deze periode met de Goede Vrijdag en sluit de Eerste Paasdag in. Daardoor komt de Witte Donderdag in een ander licht te staan. In de beleving van Augustinus is deze dag de afsluiting van de Veertigdagentijd en de overgang naar het *Triduum* en niet (zoals tegenwoordig) de aanvang van het *Triduum*, dat wordt besloten in de Paasnacht.

De voorwaarden die qua vorm (*cantatevie-*

ring) en qua inhoud (de gedachten van Augustinus als leidraad) zijn gesteld, geven ruimte voor een nieuwe manier om het gregoriaans onder de aandacht te brengen en tevens op een zinvolle wijze in te zetten in een liturgische context. Met nadruk gaat het *niet* om een vorm van protest tegen bestaande liturgische vormen.

De voorbereiding van de cantateviering

In het kerkelijk jaar wordt de Goede Week voorafgegaan door een periode van ruim vijf weken, die Veertigdagentijd wordt genoemd. Tijdens de vieringen op de zondagen worden passages gelezen die met zorg zijn gekozen als voorbereiding op Pasen. Opvallend zijn bijvoorbeeld de Evangelielezing van de eerste zondag over de veertigdaagse vasten van Jezus in de woestijn en die van de vijfde zondag over de opwekking van Lazarus. De thematiek van deze lezingen wordt actueel door de overeenkomst tussen de veertig dagen in het kerkelijk jaar en de veertig dagen in de lezing; de opwekking van Lazarus kan worden gezien als voorafschaduwning van het Paasfeest.

Wanneer de vorm van de cantateviering wordt gekozen, dan is het inspirerend om over deze bijzondere viering na te denken met een groep belangstellenden. Dat kunnen leden zijn van het gregoriaanse koor dat de viering muzikaal gaat dragen, maar ook 'gewone' kerkgangers en andere geïnteresseerden. Om uiting te geven aan de weg die men gaat richting Pasen komt deze groep in de Veertigdagentijd wekelijks bij elkaar; bij voorkeur is iedereen elke week aanwezig. In deze bijeenkomsten wordt gesproken en nagedacht over de schriftlezingen van de voorbije zondag. Deze worden geplaatst tegen de achtergrond van het eindpunt in de tijd: het Paastriduüm (in de zin van Augustinus). Ook stelt men de vraag, welk van de drie goddelijke deugden die Augustinus noemt, in de betreffende lezingen het meest markant naar voren komt. Zijn deze drie ei-

genlijk wel te scheiden?

De tweede activiteit op zo'n wekelijkse bijeenkomst is het zingen van gregoriaanse gezangen. Deze moeten voor alle deelnemers goed zijn uit te voeren en tevens inhoudelijk verband hebben met de schriftlezingen waarover wordt nagedacht. Met name enkele communio's uit de veertigdagentijd komen in aanmerking, bv. *Qui meditabitur* (Aswoensdag, de tekst is van toepassing op het hele leven), *Qui biberit aquam* (derde zondag, over de kracht van het water dat Jezus aan de Samaritaanse geeft), *Videns Dominus* (vijfde zondag, over de opwekking van Lazarus). Bij het zingen zijn de geoefende koorleden degenen die het voortouw nemen; de anderen zingen mee.

Elke avond wordt besloten met de antifoon uit de complete *In manus tuas*.

De derde activiteit in de groep is het luisteren naar een passage uit literatuur van buiten de Schrift. De inhoud of thematiek daarvan is verwant aan een passage uit het passieverhaal.

Tenslotte komt iedere week de vormgeving van de afsluitende bijeenkomst (de cantateviering) aan de orde. In de loop van de Veertigdagentijd krijgt deze viering steeds meer gestalte. Inhoudelijk wordt ze verrijkt door de gesprekken, de verhalen van buiten de Bijbel en door de gezangen.

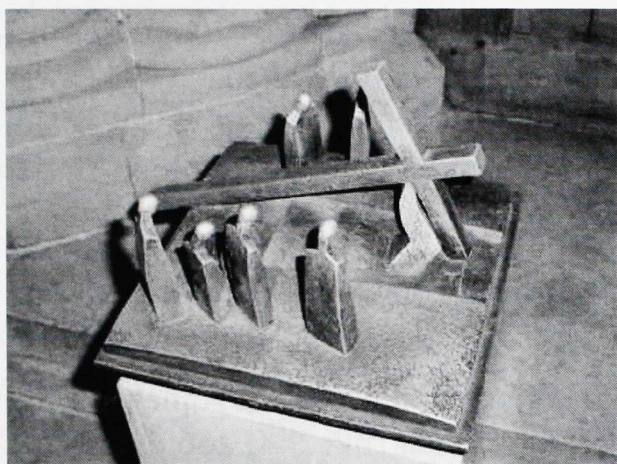
In deze opzet is de afsluitende bijeenkomst op Goede Vrijdag. De voorbereidingsgroep geeft daaraan de inspiratie; een gregoriaans koor neemt heeft tijdens deze dienst de verantwoordelijkheid voor het gezongen gedeelte.

De cantateviering: vormgeving

De viering vindt plaats in een kerkgebouw, in de avond van de Goede Vrijdag. Alle belangstellenden zijn welkom; het is een viering in kerkelijk verband, dus geen concert. Er wordt ook geen entreegeld gevraagd.

De leden van de voorbereidingsgroep

nemen plaats tussen de andere aanwezigen. Het koor heeft een belangrijke rol, maar staat niet centraal opgesteld. Visueel wordt de aandacht getrokken door een kunstwerk dat in het middelpunt staat. Het is een voorstelling van de Kruisweg. Mijn keuze zou vallen op die van Jonathan Clarke, die te zien is in de kathedraal van Southwell (in de buurt van Birmingham, Engeland). Het is een serie van veertien sculpturen die de staties van de kruisweg op indrukwekkende wijze weergeven. Met opzet zijn ze geplaatst in een rij, die een licht stijgende lijn heeft.

Southwell Cathedral: Simon van Cyrene helpt het kruis dragen (Jonathan Clarke)

Als het kerkgebouw zich daarvoor leent, kunnen deze (of andere) sculpturen ook via projectie worden getoond. De kruiswegstaties, die in veel kerken aanwezig zijn, zijn meestal afbeeldingen in twee dimensies. Bovendien zijn ze aan de wanden van het gebouw bevestigd en hebben daar een vaste plaats. Om deze redenen zijn ze minder geschikt om als centrale voorstelling te fungeren in de Cantateviering op de Goede Vrijdag.

De viering begint met stilte, in een spaarzaam verlichte kerk. Alleen het centrale kunstwerk wordt verlicht. Deze verlichting blijft gedurende de gehele cantateviering zo; er moet echter voldoende licht zijn om bij te kunnen lezen.

Alle aanwezigen hebben een orde van dienst op papier gekregen. Daarin staan de

onderdelen van de dienst genoemd; de gezongen onderdelen waarbij de aanwezigen kunnen (liefst 'moeten') meedoen, zijn met noten en vertaling afgedrukt. In de viering wordt uitsluitend gregoriaans gezongen.

De gedeelten die worden gelezen, zijn Nederlandstalig. Alleen de vindplaats van die teksten staat in de orde van dienst, de teksten zelf worden voorgelezen. De aanwezigen luisteren dan actief.

De cantateviering duurt ongeveer een uur.

De 'orde van dienst'

Wanneer iedereen heeft plaatsgenomen, zingt een van de koorleden *In manus tuas, Domine, commendo spiritum meum*. Deze regel wordt vervolgens herhaald door het gehele koor, daarna nogmaals door allen.

Vervolgens wordt een inleidende tekst gesproken door een van de leden van de voorbereidingsgroep. Hierin wordt kort beschreven wat er in het komende uur gaat gebeuren en welke momenten van de voorbereiding in de viering zullen terugkomen.

Daarna de lezing over de Samaritaanse vrouw, afgesloten met *Qui biberit aquam*. Deze communio-antifoon wordt door alle aanwezigen gezongen; het koor zingt na de antifoon enkele verzen van psalm 22. Daarna herhalen allen de antifoon.

In een korte tekst wordt de hoofdgedachte uit de lezing toegelicht aan de hand van *Qui biberit aquam*. Als afsluiting van dit onderdeel van de viering wordt nogmaals *Qui biberit aquam* gezongen, door alle aanwezigen, afgewisseld met enkele verzen van psalm 22.

Na enkele ogenblikken stilte wordt opnieuw *In manus tuas* gezongen, zoals aan het begin van de viering.

Vervolgens de lezing over de opwekking van Lazarus, gevolgd door *Videns Dominus*. De opzet van dit onderdeel is gelijk aan die rond de eerste lezing. Daarna opnieuw stilte en *In manus tuas*.

Nu volgt het belangrijkste onderdeel van

de cantateviering op de Goede Vrijdag: het lezen van een gedeelte van het Passieverhaal, uit het Johannesevangelie.

Op twee momenten wordt deze lezing onderbroken door de regel *Ubi caritas est vera, Deus ibi est*. Eerst één stem uit het koor, vervolgens het gehele koor, daarna allen. Ook als de lezing is beëindigd, wordt deze regel gezongen.

Vóór de overweging die aan het Passieverhaal is gewijd, wordt een passage voorgelezen uit het werk van de Heilige Juliana van Norwich. Ook na deze lezing wordt *Ubi caritas* gezongen.

Na enkele momenten van stilte wordt een overweging gehouden. Daarbij gaat het om de lijn Passieverhaal – Juliana, met als onontbeerlijke tussenschakel de opvattingen van Augustinus.

Deze overweging is tevens de afsluiting van de voorbereidingsgroep. Gedachten

die op de wekelijkse bijeenkomsten werden uitgesproken, komen in deze overweging samen. Zo wordt de weg die in de veertig dagen is afgelegd, nogmaals doorlopen, met hoogte- en dieptepunten.

De karakteristiek die Augustinus van de Goede Vrijdag geeft (liefde) wordt ook aan de orde gesteld. Op deze manier wordt via de vraag *Wat is eigenlijk het antwoord geweest op deze liefde?* een overgang gemaakt naar het tweede gedeelte van de *Improperia*, die worden opgenomen in de overweging.

In het Nederlands wordt de vertaling van de afzonderlijke verzen gelezen; daarna worden ze gregoriaans gezongen door het koor. Het refrein door allen.

Deze sobere cantateviering wordt besloten met het doven van de lichten. In stilte verlaten allen de kerk.

Bronnen

De genoemde gezangen zijn te vinden in diverse zangboeken. Ik heb gebruikgemaakt van het *Gregoriaans Missaal*, Solesmes 1991, voor de communio-antifonen (blz.244, 266 en 280), *Ubi caritas* (blz. 303) en de *Improperia* (vanaf blz. 325) met het refrein *Popule meus*.

Het *Liber Cantualis*, Solesmes 1978, heb ik gebruikt voor *In manus tuas* (blz.116).

Juliana van Norwich was een 14^e-eeuwse kluizenares, die tijdens haar ziekbed een visioen kreeg van de gekruisigde Christus. Na zijn sterven kreeg hij een uitdrukking van grote blijdschap, die later door Juliana werd verklaard als uiting van goddelijke liefde. Haar boek, met de titel *Revelations of divine Love*, is het oudste Engelse prozageschrift dat door een vrouw is geschreven. Het besluit als volgt: *'In our making we had beginning, but the love in which he made us was in him from without beginning, in which love we have our beginning. And all this we shall see in God without end.'*

Een goed leesbare inleiding op Juliana is die van Sheila Upjohn, *In search of Julian of Norwich*, London 1989.

Ton Tromp is sinds 1991 hoogleraar liturgiegeschiedenis aan de KTU en sinds 2007 aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. In 1985 is hij gepromoveerd op een proefschrift over de paashymnen van Efreem de Syrier. Hij publiceerde vooral over de vroegchristelijke liturgie, met speciale aandacht voor de liturgische tradities van de Syrische kerken en voor de relaties tussen de vroegchristelijke en de joodse liturgische tradities.

Het ambrosiaanse Postevangelium 'Coenae tuae' van Witte Donderdag

Van de verschillende eenstemmige liturgische repertoires die in de Middeleeuwen tot wasdom zijn gekomen, zijn er slechts drie min of meer volledig tot ons gekomen. Het eerste en - tevens belangrijkste - repertoire is het gregoriaans. Dit repertoire is het best overgeleverd en vormt nog steeds de onvolprezen hoeksteen van de Latijnse liturgie.

Hoewel er veel alternatieve visies op de vroege ontwikkeling van het gregoriaans zijn ontwikkeld, is het aannemelijk dat het repertoire in hoofdzaak in het huidige Frankrijk is ontstaan.

De andere twee tradities die redelijk ongeschonden de tand des tijds hebben doorstaan, zijn het oud-romeins en het ambrosiaans. Beide tradities komen uit het huidige Italië. Alle andere liturgische tradities moesten - voordat ze op een adequate wijze genoteerd konden worden - om kerkpolitieke redenen het veld ruimen.

In de loop der eeuwen is er op Milaan veel druk uitgeoefend om de ambrosiaanse liturgie om te ruilen voor de romeinse. Het aartsbisdom heeft deze druk immer weerstaan. Een belangrijk scharniermoment in de ambrosiaanse geschiedenis was het Concilie van Trente (1545-1563). De katholieke Kerk wilde met dit concilie paal en perk stellen aan de oprukkende Refor-

matie. Een van de instrumenten die de Kerk daartoe inzette, was de hervorming van de liturgie.

In de 16e eeuw kende de katholieke Kerk nog een relatief grote liturgische verscheidenheid. Veel bisdommen hadden eigen liturgische gebruiken. Het Concilie wilde de eenheid vergroten, maar slaagde er toch niet in om alle bisdommen onder één noe-

De huidige Dom te Milaan

mer te brengen. Een uitzondering werd gemaakt voor alle bisdommen die een liturgische traditie kende, die ouder was dan 200 jaar. Dit gold onder andere voor het aartsbisdom Milaan. Milaan kon zo haar eigen ambrosiaanse traditie behouden. Wel werden ingrijpende aanpassingen doorgevoerd waardoor ook in Milaan de geest van de Contrareformatie werkzaam kon zijn.

In de eerste helft van de 20e eeuw kreeg het ambrosiaans een impuls door de uitgaven van enkele praktische zangboeken door Dom Grégoire Marie Suñol. Het ambrosiaans overleefde ook het Tweede Vaticaans Concilie. In periode na Vaticanum II werden vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw meerdere moderne liturgische boeken gepubliceerd waarin een moderne versie van de ambrosiaanse ritus te vinden is. In 1976 werd bijvoorbeeld een modern ambrosiaans Missaal gepubliceerd.

Ambrosius

Het ambrosiaans ontleent haar naam aan de kerkvader Ambrosius, bisschop van Milaan van 374 tot 397. Net zoals bij het gregoriaans waarbij paus Gregorius de Grote zijn naam aan de Romeins-Frankische zang mocht verbinden, mocht ook Ambrosius zijn naam geven aan een liturgische traditie. In het geval van de H. Gregorius is de naamsverbinding vrijwel zeker ingegeven door buitenmuzikale motieven. De H. Ambrosius heeft echter wel wat muzikale feiten in zijn cv, zoals de introductie van de hymne in de westerse liturgie. Of hij daadwerkelijk aan de wieg van de ambrosiaanse liturgie heeft gestaan, blijft echter onduidelijk.

De belangrijkste reden voor de onduidelijkheid is dat de vroegste concrete sporen van de ambrosiaanse liturgie pas komen uit de negende eeuw. Het zeer belangrijke sacramentarium van Biasca bijvoorbeeld is pas uit het einde van negende eeuw. Vroegere bronnen, zoals de geschriften van Ambrosius zelf, tonen wel aan dat in Mi-

laan sprake was van een eigen liturgische traditie, maar maken het niet mogelijk om de liturgie concreet te reconstrueren. Er is sprake van een grote hoeveelheid 'conflicting evidence'. Hierdoor is het lastig om eenduidig de oorsprong van de Milanese liturgie vast te stellen.

Met dit in het achterhoofd is het begrijpelijk dat er al vele tientallen jaren twee kampen bestaan met een eigen visie op de oorsprong van de ambrosiaanse liturgie. Sommigen stellen dat de ambrosiaanse liturgie van Oosterse origine is, anderen daarentegen dat de ambrosiaanse liturgie van Romeinse oorsprong is. Sterker: Milaan zou een liturgische traditie hebben die oorspronkelijk ook in Rome gevierd is, maar daar ingrijpend werd hervormd. In Milaan zouden deze hervormingen geen doorgang hebben gevonden, zodat in Milaan sprake is van de oorspronkelijke Romeinse liturgie. Voor beide visies zijn steekhoudende argumenten te geven.

Het is hier niet de plaats om deze argumenten nauwkeurig te wegen. Voor dit artikel is het slechts van belang te constateren dat de invloed van de byzantijnse liturgie op het ambrosiaans evident is. Vele details duiden op een byzantijnse invloed, zoals de Milanese bepaling van de paasdatum in de middeleeuwen en het feit dat – in tegenstelling tot Rome en overeenkomstig Oosterse gebruiken – de zaterdag in de Veertigdagentijd geen vastendag was. Vreemd is dit niet. Het (redelijk) nabije Ravenna was tot de zesde eeuw een belangrijke byzantijnse ankerplaats. Vanuit hier hebben vrijwel zeker vele liturgische gebruiken een weg naar Milaan gevonden. Ook de muzikale bronnen van de ambrosiaanse zang zijn laat. De eerste complete handschriften met muzieknotatie stammen uit de twaalfde eeuw. We worden hierbij direct geconfronteerd met een op lijnen genoteerde puntnotatie. De notatie is melodisch zeer nauwkeurig. Het is onwaarschijnlijk dat de notatie ritmische informatie bevat. De zangboeken van Dom Suñol

bevatten wel ritmische aanwijzingen (niet alleen episema en punt, maar ook quilisma). Deze kunnen niet op al te veel authenticiteit bogen.

Witte Donderdag

Een bron mag in dit artikel niet onvermeld blijven: *Ecclesiae Ambrosianae kalendarium et Ordines* van Beroldus uit 1140. De ordo van Beroldus geeft een schat aan informatie over de Milanese liturgie in de Dom en is zo de belangrijkste bron van kennis van de ambrosiaanse liturgie in de middeleeuwen. Beroldus geeft vanzelfsprekend ook een uitgebreide beschrijving van de liturgie van Witte Donderdag. Deze beschrijving is leidraad voor de rest van dit artikel.

Beroldus noemt Witte Donderdag *Feria V in authentica* en begint zijn beschrijving na de terts. Als deze afgelopen is, gaat de aartsbisschop achter het altaar staan en zingt *Dominus vobiscum*. Vervolgens leest een diaken de lezing van de profeet Daniël. Hierna zingt een jongen de psalmellus *Assurgentes*. Dit schema (lezing plus gezang) wordt nog twee maal herhaald, waarna een afsluitend gebed en een zegen volgt.

Na deze officiedienst¹ volgt een ritus die in het teken staat van de verzoening. In de Dom bevinden zich de 'boetelingen'. Dit zijn de mensen die iets op hun kerfstok hebben waarvoor ze in het openbaar boete moeten doen. In dezelfde dienst vindt ook de wijding plaats van de chrismata. Er zijn drie ampullen met olie². De aartsbisschop legt aan de verzamelde 'boetedoeners' uit wat de bedoeling van de wijding is en behandelt de verschijnselen boete en bekering. Hierna zingen de aartsbisschop en de overste van de priesters samen de antifoon *Cor mundum crea in me*. De ritus wordt afgesloten met een vredeskus. Na de verzoening wordt in een aangewezen kapel met de gewijde olie balsems vervaardigd.

's Middags vindt dan de meest interessante plechtigheid plaats, namelijk een met ves-

pers gecombineerde avondmis. De vespers beginnen op de gebruikelijke wijze met het lucernarium en de hymne. Hierna zingt de aartsdiaken het responsorium *Omnes vos scandalum*. Dan volgt een zeer karakteristiek element van de ambrosiaanse liturgie, namelijk de voordracht van het gehele boek Jona³. Een jongen sluit dit onderdeel af met het zingen van de psalmellus *Vigilate et orate*.

Ondertussen hebben de aartsbisschop en zijn geestelijkheid zich omgekleed voor de Mis. De aartsbisschop loopt naar het altaar voor het openingsgebed *Concede nobis*. De Mis is begonnen. De Mis heeft één lezing en een Evangelie. Na de lezing klinkt het gezang *Tanquam ad latronem*, na het Evangelie het postevangelium *Coenae tuae*.

Postevangelium

Ook het postevangelium [*antiphona post Evangelium*] is een zeer karakteristiek element van de ambrosiaanse liturgie. Het gezang is in zekere zin een commentaar op het Evangelie⁴. Beroldus maakt als eerste melding van het postevangelium. De gebruikte teksten van de antifonen hebben in sommige gevallen veel oudere papieren. In het geval van de Mis van Witte Donderdag gaat het om een zeer vroege ontlening aan de byzantijnse liturgie. De tekst is een letterlijke vertaling van een byzantijs troparium Του δειπνου σου⁵ uit de tweede helft van de zesde eeuw. Opmerkelijk is dat de antifoon in enkele ambrosiaanse manuscripten aangeduid wordt met 'Ingressa'⁶. Dit is vermoedelijk geen verschrijving maar een verwijzing naar de byzantijnse grote intrede van de gaven, die op ongeveer dezelfde in de liturgie plaatsvindt.

Nog opmerkelijker is de choreografie die wordt uitgevoerd tijdens het zingen van het postevangelium op Witte Donderdag. De jongens van het koor zingen de antifoon terwijl ze rond het altaar – het symbool van Christus – lopen. De jongens symboli-

seren zo een onschuldige bescherming van het altaar tegen het kwaad.

Beroldus schrijft hierover bij zijn beschrijving van de plechtigheden van Witte Donderdag: *Finito evangelio statim incipiat magister scholarum intrando chorum in in gr. Coenae tuae [...]*⁷. Marcus Magistretti schrijft in een voetnoot bij zijn uitgave van Beroldus dat “in gr” een afkorting is van ‘in gyrum’ [in een kring, baan].

Bij zijn algemene beschrijving van de Mis schrijft Beroldus dat *primicerius lectorum statim incipit antiphonam post evangelium cum suis stantibus circa eum in modum*

*coronae*⁸ [de leider van de lectoren begint terstond met de antifoon na het Evangelie met de zijnen in een kring om hem heen’]. Over lopen of bewegen spreekt Beroldus hier niet. Zou Beroldus bij zijn eerste aanwijzing soms bedoeld hebben *in ingr.* [aan elkaar geschreven] *Coenae tuae*? Met andere woorden het koor komt binnen om onmiddellijk de *ingressa* [oude aanduiding] *Coenae tuae* in te zetten. In dat geval is nader onderzoek naar de authenticiteit van de ceremonie van het rondlopen tijdens *Coenae tuae* dringend gewenst.

POST
EVANG.

C Oenae tu- ae * mi- rá- bi- li hó- di- e, Fí-
li- us De- i, só- ci- um me ác- ci- pis. Non e-nim
non ti-bi da-bo óscu-lum, sic- ú-ti et Ju- das :
sed sic- ut la-tro confi- téndo te. Meménto me- i, Dó-
mi- ne, in regno tu- o.

Vertaling: Vandaag aanvaardt gij mij als disgenoot aan uw wonderbaarlijke maaltijd. Gij zult immers dit mysterie niet aan uw vijanden onthullen; ik zal u niet zoals Judas een kus geven, maar zoals de goede moordenaar tot u zeggen: Gedenk mij, Heer, in uw rijk.

De kus van Judas wordt hier verbonden met het verhaal van de goede moordenaar. De slechte moordenaar [Judas] gaat ten onder, de goede moordenaar [de oprecht gelovige mens] kan ook op het laatste moment nog gered worden door het sacrament van de Eucharistie, waarvan de instelling op Witte Donderdag herdacht

wordt.

Anders dan de tekst is de melodie van de antifoon waarschijnlijk uit de eigen Milaanse keuken. De ambitus is beperkt en de melodie verloopt overwegend in secundeschredes. Met name het laatste is een typisch ambrosiaans (Italiaans) stijlkenmerk. Over de ouderdom van de melodie is

moeilijk iets met zekerheid te zeggen omdat – zoals reeds naar voren kwam – de ambrosiaanse notatie pas in de twaalfde eeuw tot ontwikkeling kwam. Of deze melodie al langer onderdeel was van een orale traditie in Milaan valt niet na te gaan.

Verder verloop van de Mis

Het verdere verloop van de Mis bij Beroldus laat zeer vele interessante details zien, zoals het feit dat de gaven op Witte Donderdag bestaan uit zowel ongedesemd als gedesemd brood. Ook is het opmerkelijk dat de aartsbisschop een exorcisme uitspreekt over de zalfolie: *Exorcizo te, creatura olei, per Deum Patrem omnipotentem* [ik bezweer je, schepsel van de olie, door God de almachtige Vader]. Hetzelfde gebeurt bij de olie voor de catechumenen. De olie voor de zieken wordt pas na de consecratie gezegend. Het eucharistisch gebed heeft op deze dag eigen elementen waarvan de herkomst nog niet verklaard is.

LITERATUUR

K. Levy, 'A Hymn for Thursday in Holy Week'. *Journal of the American Musicological Society* 16 [1963]: 127-75).

NOTEN

¹ Een soort verplaatste vigiliedienst?

² Een voor het chrisma, een voor de ziekenolie en een voor de catechumenenolie.

³ Dit gebruik was al aan de H. Ambrosius bekend.

⁴ In de moderne ambrosiaanse liturgie mag de antifoon ook na de preek gezongen worden.

⁵ De hymne *Tou deipnou sou tou mystikou* uit de liturgie van de H. Basilius wordt nog steeds op Witte Donderdag gezongen.

⁶ Equivalent van de gregoriaanse introitus. *Ingressa* is binnenkomst.

⁷ Beroldus, pag. 103.

⁸ Beroldus, pag. 51.

⁹ Ten tijde van Beroldus waren er twee kathedralen in Milaan, een winter- en een zomerkathedraal. Het paleis van de aartsbisschop bevond zich achter de winterkathedraal.

Arnoud Heerings is musicoloog en redacteur van dit tijdschrift.

Vespers

Na de communio is de Mis ten einde. De vespers worden opgepakt met het *Dominus vobiscum* van de aartsbisschop waarna de antifoon *Illi patrifamilas* klinkt. Opmerkelijk is dat Beroldus na de mis niet spreekt over een plechtige processie waarin de geconsacreerde hosties naar een rustaltaar worden gebracht. Wel zegt hij dat na de vespers Lichaam en Bloed zorgvuldig worden bewaard in de sacristie [sacrarium].

Na de vespers gaat de complete geestelijkheid naar het paleis van de aartsbisschop waar zij zich mogen verkwikken met wijn. De aartsbisschop zelf moet zich eerst nog naar de zomerkerk⁹ spoeden voor de voetwassing. Hierbij worden antifonen gezongen. Na afloop krijgt de aartsbisschop ook wijn en geeft hij de overste van de lectoren een geldbedrag.

Samedi Saint, Stille Zaterdag in de Waalse kerk in Utrecht

De Goede Week is het hoogtepunt van de liturgie in alle christelijke kerken. In de Waalse Gemeente, onderdeel van de Protestantse Kerk Nederland PKN, wordt Christus op zijn weg van de dood en het leven altijd met grote hartstocht gevolgd.

Dankzij de eenvoudige schoonheid en de cultuurhistorische rijkdom van het gebouw, biedt de Pieterskerk in Utrecht talloze mogelijkheden om deze heilige dagen intensief te vieren: er zijn verschillende kapellen, het hoogkoor en de crypte. Elk van de vier dagen vanaf witte donderdag wordt gevierd op een daarvoor geschikte plaats in de kerk.

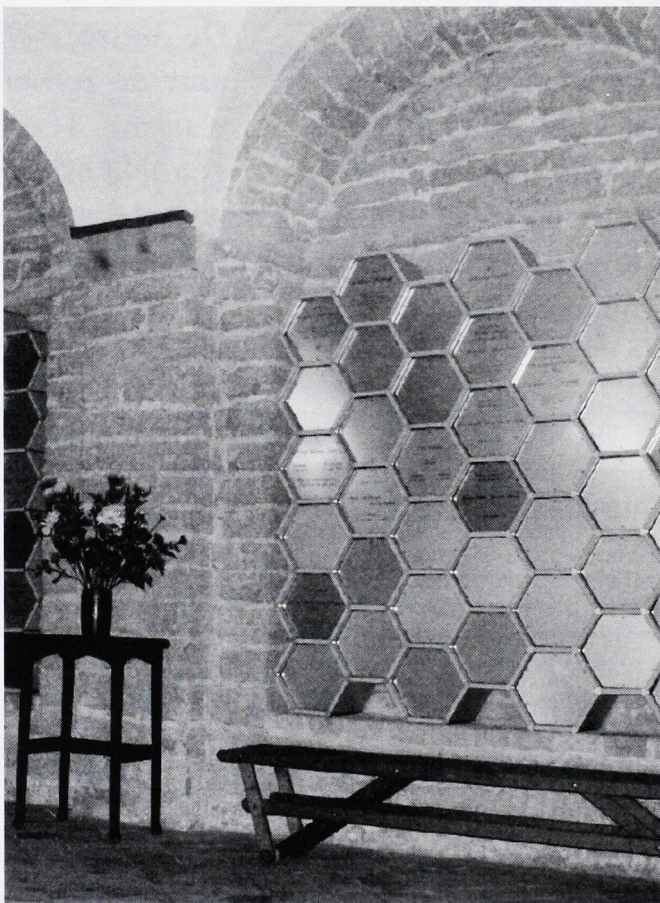
De meeste Christelijke kerken vieren Stille Zaterdag niet, of gebruiken die voor de viering van de Paaswake. In de Pieterskerk willen we echter niet voorbij gaan aan de 'Stilte' die aan de wederopstanding vooraf gaat. Samedi Saint, heilige zaterdag, in het Nederlands 'stil' geheten.

Stilte: Jezus is dood - we weten pas op zondag dat hij zal verrijzen.

Stilte ook in de vier evangelies: zij schrijven niets over de gebeurtenissen op zaterdag - toch moeten we deze dag serieus nemen als we niet klakkeloos van het passieverhaal op vrijdag naar de verrijzenis op zondag willen stappen.

Stilte van de dood - het mysterie van de onbegrijpelijke dood van Gods zoon.

Stilte door de afwezigheid - het begin van de rouwverwerking, het verdriet om het verlies van de geliefde, de pijn van

de twijfel, het vertrouwen dat wankelt, de hoop die vergaan lijkt maar toch nog leeft.

Dit alles is nodig om de zaterdag zo te ervaren dat men de diepe vreugde van de verrijzenis op zondag volledig kan beleven.

Wij hebben in de Pieterskerk het grote voorrecht dat we Stille Zaterdag kunnen vieren in de crypte. We dalen af, met Jezus

“naar de verblijfplaats van de doden”. We vieren er een korte meditatieve dienst onderbroken door veel stiltemomenten. Onze crypte is bij uitstek een plaats voor het overdenken van stilte en dood want zij biedt als columbarium ook plaats aan de urnen van overledenen. De plaatsen van de urnen hebben de vorm van een honingraat. Het is als in een bijenkast waar de alchemie van de na-

tuur plantaardig materiaal transformeert in een levenselixer, voedsel voor het leven. Misschien dat deze crypte, wanneer je de ruimte zo beleeft en invoelt, ons iets op zijn eigen wijze vertelt over het mysterie van de dood én de boodschap van het evangelie: namelijk dat het licht van het goede nieuws zijn weerklank vindt op deze dag van de doden en een goddelijke alchemie veroorzaakt die de zonde, het ongeloof, de slavernij en de dood transformeert in hoop op het Nieuwe Leven.

Deze meditatie is soms ook geïnspireerd op de lezing uit 1 Petrus 3: 18 en 19 *“Ook Christus immers heeft, terwijl hij zelf rechtvaardig was, geleden voor de zonden van onrechtvaardigen, voor eens en altijd, om u zo bij God te brengen. Naar het lichaam werd hij gedood maar naar de geest tot leven gewekt. Hij is naar de geesten gegaan die gevangen zaten, om dit alles te verkondigen..”*

Vertaling en bewerking van de preek op Stille Zaterdag 2004, Katrijn Kuypers

Toevoeging: De Pieterskerk Utrecht

De Romaanse Pieterskerk is de best bewaard gebleven kerk van bisschop Bernold. Met de bouw werd begonnen in 1039. In 1048 werd de kerk gewijd. Kenmerkend voor deze bouwtijd is het aanleggen van een crypte onder een hoger gelegen koor. In de crypte bevindt zich de stenen graftombe van stichter bisschop Bernold en het moderne columbarium waarin urnen worden bewaard.

De noordelijke zijkapel heeft ook nog

In het Jodendom gelooft men in het algemeen dat God geen toegang heeft tot het rijk der doden, het shéol, maar het Credo bevestigt dat Jezus is neergedaald ter helle en de brief van Petrus in het Tweede Testament vertelt over Jezus die het goede nieuws is gaan vertellen aan hen die overleden zijn, en zelfs de gestorven ongelovigen...

Stille Zaterdag wordt dus intensief beleefd in al zijn aspecten en biedt ons de volgende dag de mogelijkheid uit de crypte op te stijgen naar het hoog koor, de fel verlichte ruimte boven de crypte, om daar in vreugde ons geloof te belijden in de wederopstanding van Christus met de viering van het Heilig Avondmaal

Het ware leven kan slechts ten volle worden beleefd wanneer je door de dood bent gepasseerd.

zijn Romaanse vorm. In de gotische, zuidelijke kapel, uit omstreeks 1310, is een deel van de tegelvloer uit die tijd te zien. Aan weerszijden van de treden naar het hoogkoor zijn vier reliëfs uit de bouwtijd van de kerk aangebracht die de Kruisiging en de Opstanding van Christus uit het graf verbeelden. Bijzonder is dat niet voor een traditionele vorm is gekozen, maar dat men waarschijnlijk Koning David heeft afgebeeld als voorsteller van deze gebeurtenissen.

GREGORIAANS NU

- ☐ Cursus A voor beginners
vanuit het cursusboek van de auteur
- ☐ Cursus B voor gevorderden
met het boek van prof. dr. S. Klöckner
en Graduale Triplex
- ☐ Opleiding gemengd gregoriaans vocaal
ensemble met koorscholing en solfège
- ☐ Privéles cantor gregoriaans
- ☐ Cursusboek (tweede druk)
€ 25,00 exclusief verzendkosten

Informatie: w.boerekamp@chello.nl

Het schip is terug gerestaureerd naar zijn Romaanse vorm. Opvallend zijn de zuilen van rode zandsteen die uit één stuk vervaardigd zijn. In de tentoonstellingsruimte aan de westzijde van de kerk hangen foto's over de geschiedenis van de kerk; in de vitrines liggen voorwerpen die tijdens opgravingen in de kerk gevonden zijn. De Romeinse vondsten

komen uit een kleine nederzetting, die zich daar tussen 47 en circa 250 na Chr. bevonden heeft. Op het hoogkoor vindt u een expositie over de geschiedenis van de Waalse kerk in Utrecht.

Een panoramische impressie van de Pieterskerk kunt u bekijken op de website www.kerkenkijken.nl.

Geneviève Massé is française; zij studeerde theologie in Straatsburg en is sinds 10 jaar pasteur van de l'Église Wallonne (Pieterskerk) d'Utrecht.

Elle a un grand intérêt pour le symbolique, le rituel et tout ce qui permet au croyant de vivre sa foi et la liturgie avec son être complet: corps, âme et esprit.

Slechts één gezang dit keer, maar dan wel hét uitgelezen gezang van het jaar. Als de kerk uit de donkerte opflakkert in honderden kaarslichtjes en de diaken het Exsultet aanheft, kantelt het hele heilsgebeuren ten goede.

Illustratie bij Exsultet uit het handschrift van Beneventum (Codex 10673)

Het ons bekende *Praeconium Paschale* of *Exsultet* is een versie van wat oorspronkelijk heette: *Laus cerei*, loflied op de waskaars. Er waren in de jonge kerk meerdere in gebruik; er schijnt er ook een geweest te zijn van de hand van Augustinus, maar die is niet bewaard gebleven. We kunnen met zekerheid stellen dat de tekst van het huidige *Exsultet* in het Westen al wijd verbreid was vanaf de vierde eeuw: in Rome, Gallië, Ierland, Spanje en Z-Italië. En even oud is de traditie dat de diaken over dit gezang ging, naar uitvoering en misschien ook qua inhoud.

De oudste tekstvarianten hebben nog een of meer alinea's gewijd aan de makers van de was, het nijvere en maagdelijk zich voortplantend bijenvolkje, soms bijna letterlijk geïnspireerd door Vergilius' *Georgica*, geschreven tussen 37 en 28 vóór

Christus. Er zijn nu nog alleen enige sporen van achtergebleven. Door de stijl en de inhoud van de tekst heeft men lange tijd gedacht dat Ambrosius de dichter was, maar dat wordt tegenwoordig sterk betwist.

Van de melodievarianten lijkt "die van ons" het mooiste, althans naar het oordeel van o.a. Dom Hesbert en Dom Gajard, beiden hoofdrolspelers in de eerste restauratiefase van het gregoriaans. De melodie is een bewerking van de bekende zondagse pefatie, en dat is niet de minste komaf, getuige wat Dom Gajard (tevens verwijzend naar Dom Hesbert) over het exsultet en de pefatie zegt:

Zoals bij veruit de meeste plechtige gebeden van de Kerk, rust het fundament van de melodie op de pefatiezang, d.w.z. op die twee prachtige vaste formules: de mid-

dencadens op de si, de eindcadens op de la. Zo evenwichtig en zo vaak terugkerend dat een indruk ontstaat van zowel sereniteit als van majesteitelijkheid. Er is iets dat ons laat ontsnappen aan de tijd. Veel wereldlijke componisten hebben hierop gewezen; Mozart zou er al zijn werken voor hebben willen ruilen.

Het zijn de kleine variaties in de beginmidden- en eindformules, geborduurd op de op zich al onnavolgbaar mooie prefatiemelodie, die van dit meesterwerk een geniaal hoogtepunt van lyrisch recitatief maken.

In Jeruzalem begon volgens een vijftiende-eeuws getuigenis de processie met het nieuwe vuur vanaf de Anastasiskerk (plek van Christus' verrijzenis immers); de bisschop stak van het vuur van de paaskaars drie andere kaarsen aan, vervolgens kregen eerst de diakens het licht en daarna (als derde partij) de hele verzamelde gemeente. In de huidige liturgie zien we dit nog steeds. Het *Exsultet* wordt gezongen meteen nadat de gewijde paaskaars onder een driewerf *Lumen Christi* van de diaken, telkens beantwoord met *Deo gratias* door het volk, op het koor is gebracht. In het middeleeuwse Zuid-Italië besteedde de diaken de hoog oprijzende ambon en al zingende ontrolde hij de met afbeeldingen versierde rol. Deze *rotulus* liet hij langzaam van het gestoelte zakken, zodat de gelovigen in het zien van de illustraties een compensatie kregen voor de door hen niet begrepen Latijnse tekst. Misschien een idee voor onze tijd?

Het *Exsultet* bevat twee delen: een aanhef tot Godlof en het eigenlijke, veel grotere paasjubelgezag.

1. Aanhef

Plechtige uitnodiging God te loven

Een introductie, vergelijkbaar met het *Praeceptis salutaribus moniti* vóór het *Pater noster*, moet de geesten rijp maken,

ook die van de diaken zelf! Inhoudelijk is het een aansporing aan heel de schepping om zich te verenigen tot één immens koor en de overwinning van de Heer te proclameren. Meteen werpt de diaken het woord *juicht, exsultet!* de ruimte in. Die gooi wordt driemaal gedaan, bij *Exsultet ...*, *Gaudeat ...* en *Laetetur*. Die eerste gooi bij *Exsultet*, extra aangevonkt door *si-do-re* van *iam angelica*, geeft aan het geheel een levendige allure die zich als vanzelf laat temperen door de loop van het recitatief: de halfcadensen, de lange daling en de eindcadensen (meer in het bijzonder de climacus op het eind). Eenmaal voorafgegaan door die diepe eindcadens, heeft de initiaalformule, gelijk aan *exsultet*, bij *gaudeat* en *laetetur* niet meer die verrassende puls.

Persoonlijk en zeer nederig gebed van de diaken

Het is alsof deze zinnen tussen haakjes staan: weliswaar dezelfde melodiële lijn maar toch wel net even anders, vooral eenvoudiger. Wat vooral opvalt, is dat de reprises bescheidener zijn, de grote afdaling ontbreekt en de diepe eindcadens komt weliswaar twee keer voor maar met een veel kariger voorbereiding.

Besluit van de aanhef

Na het "tussen haakjes" van het persoonlijke gebed van de diaken, wordt de feestelijke muziek weer hernomen met de gebruikelijke oratieformule *Per Dominum*. Hoe het laatste woord *Deus* ons voorbereidt op wat komen gaat, is een vondst: met een minimum aantal noten wordt de diepte aangeraakt, wordt een cesuur geschapen tussen de twee grote delen van het *Exsultet* en de poort geopend naar een sfeer van nog meer plechtigheid.

Korte prefatiedialoog

De toonzetting is eenvoudig, eenvoudiger zelfs dan op een gewone zondag: wil men snel door naar het vervolg?

2. Het eigenlijke praeconium

Dit is het hoofdbestanddeel van het geheel; het overtreft verre de aanhef, niet zozeer qua élan, wél qua diepte, innerlijke vreugde en wijding. We onderscheiden vier delen.

Lof aan God voor de verlossing (t/m deter-sit)

De opening ontplooit meteen het brede en diepe perspectief van de eeuwige relatie tussen de Vader en de Zoon en spreekt onze hele ziel en stem aan, wánt door zijn kostbaar bloed heeft Hij (hoor dat prachtige opspringen bij de halfcadens *Dominum nostrum Iesum Christum*) ons verlost. De twee grote eindcadenzen geven aan het geheel een brede omlijsting.

Lofrede van de Paasnacht in beeld (Oude Verbond) en werkelijkheid (Nieuwe Verbond) (t/m profuisset)

Hier leidt het genoemde bloed tot beelden, voorafbeeldingen uit het Eerste Verbond: het paaslam, de Rode Zee, de doortocht door de woestijn en de genade die al die gebeurtenissen ons in de schoot wierpen. Het is een opsomming en hoewel het besef van de zojuist bezongen verlossing ons vol laat lopen van dankbaarheid, vraagt deze paragraaf toch vooral om een vlotte en lichte afwerking. Dat zie je ook aan de lichte, versierende noten van de intonaties en andere formules zoals bij *mare Rubrum* en *reddit gratiam*. De waterval van het herhaalde *haec nox est* illustreert de vloeiende voortgang van deze episode, tot en met de vaststelling dat we zonder Hem

nergens zouden zijn. De eindcadens bij *profuisset* kan iets breder zijn, het is de aftrap voor wat volgt.

De vier O's:

bewondering en liefde voor het verlossingswerk (t/m imperia)

Op dit punt culmineert de Godslof, verlaat de (dichter en) componist het opsommende recitatief en geeft zich over aan gevoelens van bewondering en extatische liefde. De O's stapelen zich op, de een na de ander, tot en met het paradoxale *O felix culpa*, O gelukkige schuld. En juist hier zien we een sobere en strenge toonvoering van de klassieke pefatie, met hooguit een enkel crescendo bij *O certe necessarium*. Zoals Dom Boer stelt: "hoe beheerster dit zowel muzikaal als theologisch mateloze stuk kan worden uitgevoerd, hoe beter".

Dankbaar gebed tot de Vader (t/m Amen)

Vanaf *In huius igitur* wordt de toon van lyrisch weer meer beschrijvend, zonder dat de tegenstelling opvalt. Vlak vóórdat voor de tweede keer *O vere beata nox* klinkt, zong de diaken vroeger het boven genoemde loflied op de bij. Met het gebed *Oramus ergo te* leidt de diaken het gezang naar een brede en gelukkige finale, waarop het volk beslist en tevreden *Amen* antwoordt.

Dom Boer beëindigt zijn commentaar met een zangpedagogische opmerking: "Als de diaken hierna moe of buiten adem is, is zijn *Exsultet* niet goed geweest: engelen werken zich niet in het zweet".

BRONNEN

Dom Nicolaas Boer, *Confessio et Pulchritudo*, Rotterdam 1952, deel 3, p. 60-63.

Brinkhoff L. *Liturgisch Woordenboek*, Roermond 1962 (p. 733-734).

Dom J. Gajard : *Les Plus Belles Mélodies Grégoriennes*, Solesmes 1985, p. 125-138.

Dom J.R. Hesbert: *Paléographie Musicale*, t. XIV. p. 239-288.

Gerrit van Osch is redacteur van dit Tijdschrift

Op ons verzoek een Cantateviering samen te stellen met het artikel van Schrama als inspiratiebron (zie betreffende artikel en ook het Redactioneel artikel van deze aflevering) reageerde Tjeerd van der Ploeg afwijzend en motiveerde deze keuze ook. Op ons verzoek hebben wij zijn motieven in FORUM mogen opnemen. Er is de redactie veel aan gelegen dat er een levendige cultuur van gedachte-uitwisseling tot bloei komt tussen redactie en lezers én vooral tussen lezers onderling.

Ik heb kennis genomen van de bijlagen bij jullie verzoek en ben bij mezelf eens nagegaan wat ik ermee aanmoet.

Ten eerste, waar komt dit idee vandaan? Waarom is men op zoek naar nieuwe vormen waarbij poëzie, instrumentale muziek binnen een concertmatige of semi-liturgische context (wat dat ook moge zijn) worden geëxploreerd om het gregoriaans te laten klinken? Heeft het gregoriaans dat nodig of is het een poging met deze zang een groter publiek te bereiken? Gregoriaans is liturgische zang en heeft binnen de liturgie een dienende rol. Een concertmatige context ervaar ik als een devaluatie en oneigenlijk. In die zin hadden de scholaoptredens tijdens het Festival in Ravenstein ook iets potsierlijks, hoe interessant ook. Ik

voelde me in koorarbe in die context niet op m'n gemak.

Gregoriaans moet mijns inziens de aandacht niet op zich zelf vestigen maar van zich afwijzen binnen de context waar deze zang is ontstaan: de liturgie. Daar ligt zoveel uitdaging dat ik geen behoefte voel om daarvan af te wijken.

Dit alles schrijf ik je om te verklaren waarom ik niet aan je verzoek kan voldoen.

Ik reageer meteen zodat je kunt verder zoeken naar een andere scholaleider.

Tjeerd van der Ploeg

Mededelingen

Op Stille Zaterdag, 11-04-2009, op vespertijd 17.00 uur zal "Gregoriana" het programma uitvoeren dat Geert Maessen elders in deze aflevering uitvoerig heeft toegelicht; plaats: Obrecht-kerk, achter Concertgebouw Amsterdam.

De inhoudsopgave van de jaargang 2008 wordt geplaatst in het volgende nummer.

Liturgische kalender
maart 2009 – mei 2009
(B-jaar)

Zondag 1 maart 2009
Eerste zondag van de Vasten

Zondag 8 maart 2009
Tweede zondag van de Vasten

Zondag 15 maart 2009
Derde zondag van de Vasten

Donderdag 19 maart 2009
H. Jozef, hoogfeest

Zondag 22 maart 2009
Vierde zondag van de Vasten

Woensdag 25 maart 2009
Maria boodschap, hoogfeest

Zondag 29 maart 2009
Vijfde zondag van de Vasten

Zondag 5 april 2009
Palmzondag

Donderdag 9 april 2009
Witte Donderdag

Vrijdag 10 april 2009
Goede Vrijdag

Zaterdag 11 april
Paaszaterdag

Zondag 12 april 2009

Pasen, hoogfeest met octaaf

Zondag 19 april 2009
Beloken Pasen

Zondag 26 april 2009
Derde zondag van Pasen

Zondag 3 mei 2009
Vierde zondag van Pasen

Zondag 10 mei 2009
Vijfde zondag van Pasen

Zondag 17 mei 2009
Zesde zondag van Pasen

Donderdag 21 mei 2009
Hemelvaartsdag, hoogfeest

Zondag 24 mei 2009
Zevende zondag van Pasen

Zondag 31 mei 2009
Pinksteren, hoogfeest

	Sacrum Triduum, hoe het was, hoe het is geworden, hoe het ook zou kunnen	1
Koenraad Ouwers	Pascha, Sacrum Triduum, Goede Week	2
Martijn Schrama	Augustinus over de beleving van de Goede Week twee brieven aan Januarius	7
Gerard Rouwhorst	Pasen in de Syrischtalige kerken in Jerusalem in de vierde eeuw	12
Marie-Louise Egbers	Passieconcert	18
Ditty van den Berg	Cantateviering	21
Arnoud Heerings	Het ambrosiaanse Postevangelium 'Coenae tuae' van Witte Donderdag	24
Ton Tromp	Cantateviering	32
Geneviève Massé	Samedi Saint, Stille zaterdag in de Waalse kerk in Utrecht	38
Gerrit van Osch	Praeconium Paschale Exsultet	41
	Forum	44
	Mededelingen	44

